

Legislative and Judicial Challenges of Scientific Evidence in Iran's Criminal law

Hassan-Ali MoazzenZadegan¹ Saeid Amiri^{*2}

1. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Email: ha.moazenzadegan@atu.ac.ir

2. Ph.D. Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

*. **Corresponding Author:** Email: s_amiri64@yahoo.com

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

انجمن بین‌المللی حقوقدانان

انجمن ایرانی حقوقدانان

Publisher:

Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:

Original Research

DOI:

10.22034/JCLC.2022.304090.1558

Received:

22 February 2022

Accepted:

15 June 2022

Published:

22 August 2022

ABSTRACT

One of the most important reasons for proving a crime is the use of scientific evidence in detecting and proving crimes and preventing them. There are several challenges to the application of this type of evidence in our criminal law, which by referring to existing texts through descriptive-analytical research and judicial review, legislative challenges and judicial challenges can be considered as the most important of them. It seems that the subjectivity of evidence as the most important challenge can overshadow the application of scientific evidence. The multiplicity of trustees and regulations in the field of expertise creates fragmentation and dissatisfaction, and the lack of privacy regulations can lead to the abuse of law by defendants and officers. The disregard for scientific evidence is partly

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

rooted in the law and the opinions of jurists regarding scientific evidence. It must be acknowledged that there are also cases of adjournment of proceedings even when the use of scientific evidence is agreed upon, which is due to non-compliance with the rules governing expertise. It seems that the revision of the Islamic Penal Code in order to eliminate the subjectivity of evidence, not obliging the judge to issue a verdict based on thematic evidence, the adoption of privacy regulations when using scientific evidence, providing experienced manpower and their continuous training, providing sufficient funds and equipping cities to improve the quality of services provided by the Forensic Medicine Organization, Integrating the institutions and regulations governing the process and execution of expertise method, Increasing the monitoring of the performance of experts and their evaluation based on competence and also calculation of wages based on their ranking, can improve the efficiency of scientific evidence in Iranian criminal law..

Keywords: Scientific Evidence, Legal Evidence System, Spiritual Evidence System, Subjectivity of Evidence, Instrumentality of Evidence.

Excerpted from the dissertation entitled “Challenges of Scientific Evidence in Iranian Law”, Allameh Tabataba’i University, Faculty of Law and Political Sciences.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author Contributions:

Hassan-Ali MoazzenZadegan: Supervision, Project administration.

Saeid Amiri: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

MoazzenZadegan, Hassan-Ali and Saeid Amiri “Legislative and Judicial Challenges of Scientific Evidence in Iran’s Criminal law” *Journal of Criminal Law and Criminology* 10, no. 19 (August 22, 2022): 37-73.

E x t e n d e d A b s t r a c t

In the light of advances in science and industry, human beings have been provided with opportunity that can be used to help the criminal justice system. Needless to say, Criminals also use newer methods and techniques to commit crimes. The criminal justice system must be equipped to fight such criminals in accordance with their tactics and use modern scientific techniques in order to achieve its most important goal, which is to discover the truth and achieve justice. To fight such criminals, the criminal justice system must be equipped in accordance with their tactics and use the latest scientific methods in order to achieve its most important goal, which is to discover the truth and achieve justice.

The administration of justice requires the provision of any legitimate means in order to establish knowledge in the judge in order to evaluate the quality and nature of events with the help of this tool. To achieve this goal, due to the complexity of societies, the specialization of science and the court system being overloaded with criminal cases, the judge is required to refer specialized issues to the expert for comment.

Scientific evidence is a set of theories that experts present to the judge using the results of experiments, hypotheses, and scientifically proven theories of modern science to establish the occurrence of a crime and its attribution or non-attribution to the offender. Any scientific principle or technique that can be used in criminal investigations to identify and punish (acquit) the offender or accused is part of the scientific evidence. Today, these evidences cover a wide range of scientific and technical measures, tests and examinations, and it is very difficult to provide a complete and comprehensive list of them.

According to the fourth principle of the constitution, all laws and regulations must be in accordance with Islamic standards, and the Constitutional Council also oversees this issue. Hence, the role of jurisprudence in the enactment and interpretation of laws was highlighted, while most of the content of jurisprudential books was devoted to the sub-issues of private law and a small part was devoted to penal issues. The reason was the lack of a central government based on Shia jurisprudence . This small content became the basis for the adoption of new penal regulations, and many problems arose in the theoretical and practical fields. Among other things, jurisprudence was the knowledge of Muslim life at a time when there were no complexities of modern life.

After the revolution, many researches have been done on the subjects of

criminal jurisprudence, but there have been less jurisprudential and legal studies on scientific evidences and challenges. Although the criminal law of our country is Islamic and non-customary, it cannot be indifferent to the developments and tools that are effective in discovering crimes and the truth. The traditional system of evidence does not respond to our modern society, with different needs and complex and organized crimes. Despite the new knowledge and scientific methods that are largely convincing, how can the traditional system of evidence still be sufficient? Especially when issue of people's rights is at stake and individual and public rights are also violated, one can no longer have much hope in the confession of the perpetrator against oneself or rely too much on the statements of witnesses and informants. The Judiciary Transformation Document considers the untrue statements of some witnesses and informants as a challenge that has led to unreliable judicial opinions and decisions. The above points indicate the necessity and importance of conducting serious research on scientific evidence and related issues. Contemporary jurists seem to have taken seriously the need to use scientific evidence. But, the challenge arises when the result of scientific evidence is in conflict with religious evidence (for example, confession or testimony) or religious law (for example, the authority of Farash). The main question is whether the subjectivity of religious evidence has been accepted in the Islamic Penal Code and how it affect scientific evidence? The hypothesis of this article is that the legislator, based on jurisprudence, has accepted the subjectivity of religious arguments and in case of conflict between scientific and religious arguments, even assuming the existence of a private plaintiff and the possibility of violating people's rights and public order, has given priority to recent arguments.

This article addresses the challenges that affect the effectiveness and application of scientific evidence in our criminal law; Legislative challenge and judicial challenge. In the first part; The legislative challenge of the subjectivity of religious evidence has been examined as an important challenge arising from the change in criminal law after the revolution, and then the dependence of experts, the multiplicity of trustees and regulations in the field of expertise and privacy as other existing challenges (though not as important as the first one) are mentioned.

In the second part, disregarding scientific evidence is discussed as the biggest obstacle to the application of scientific evidence, which seems to be partly rooted in the legislative challenge and partly due to the multiplicity of judicial cases. Prolonged litigation due to non-compliance

with the rules governing judicial expertise and secrecy are among the other challenges that are discussed later in this article. The solutions that can be considered to improve the efficiency of scientific evidence in Iranian criminal law are as follows: revising Islamic Penal Code in order to eliminate the subjectivity of evidence, not obliging the judge to issue a verdict based on thematic evidence, approval of privacy regulations when using scientific evidence, providing experienced manpower and continuous training, injecting sufficient funds and equipping city centers to improve the quality of services provided by the Forensic Medicine Organization, integrating the institution and regulations governing the process and implementation of expertise, increasing the performance of experts and evaluating and ranking them based on performance and calculating wages based on rank.

This Page Intentionally Left Blank

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

چالش‌های تقنینی و قضایی ادله علمی در حقوق کیفری ایران

حسنعلی مؤذن‌زادگان^۱ سعید امیری^۲*

۱. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

Email: ha.moazenzadegan@atu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

Email: s_amiri64@yahoo.com *نویسنده مسؤؤل

چکیده:

از مهم‌ترین دلایل اثبات جرم، استفاده از ادله علمی در کشف و اثبات جرایم و پیشگیری از آن است. چالش‌های متعددی پیش روی کاربرد این نوع ادله در حقوق کیفری ما وجود دارد که با مراجعه به متون موجود از طریق روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و بررسی آرای قضایی، چالش‌های تقنینی و چالش قضایی را می‌توان جزء مهم‌ترین آنها دانست. به نظر می‌رسد موضوعیت ادله به‌عنوان مهم‌ترین چالش می‌تواند کاربرد ادله علمی را تحت‌الشعاع قرار دهد. تعدد متولیان و مقررات در حوزه کارشناسی، تشتت رویه و نارضایتی به وجود می‌آورد و فقدان مقررات ناظر بر حریم خصوصی، می‌تواند موجب سوءاستفاده متهمان و ضابطین گردد. ریشه بخشی از بی‌توجهی به ادله علمی را می‌توان در قانون و نظرات فقها در خصوص ادله علمی جست‌وجو کرد. البته اطلاع دادرسی در مواردی هم که استفاده از ادله علمی مورد وفاق است وجود داشته که ناشی از عدم رعایت مقررات ناظر بر کارشناسی است. به نظر می‌رسد

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌کده حقوق

انجمن ایرانی حقوق کیفری

انجمن ایرانی حقوق جزا

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.22034/JLC.2022.304090.1558

تاریخ دریافت:

۳ اسفند ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۲۵ خرداد ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۳۱ مرداد ۱۴۰۱

تجدیدنظر در قانون مجازات اسلامی در راستای رفع موضوعیت ادله و عدم الزام قاضی به صدور حکم بر اساس ادله موضوعی، تصویب مقررات مرتبط با حریم خصوصی در هنگام استفاده از ادله علمی، تأمین نیروی انسانی مجرب و آموزش پیوسته آنان، تزریق اعتبارات کافی و تجهیز مراکز شهرستانی در جهت بهبود کیفیت خدمات ارائه شده از سوی سازمان پزشکی قانونی، یکپارچه کردن نهاد و مقررات حاکم بر فرآیند و اجرای کارشناسی، افزایش نظارت بر عملکرد کارشناسان و ارزشیابی و رتبه‌بندی آنان بر مبنای عملکرد و محاسبه دستمزد بر اساس رتبه می‌تواند منجر به بهبود کارایی ادله علمی در حقوق کیفری ایران شود.

کلیدواژه‌ها:

ادله علمی، نظام ادله قانونی، نظام ادله معنوی، موضوعیت ادله، طریقت ادله.

برگرفته از پایان‌نامه با عنوان «چالش‌های ادله علمی در حقوق ایران»، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

حسنعلی مؤذن‌زادگان: نظارت، مدیریت پروژه.
سعید امیری: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبار‌سنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی.

تعارض منافع:

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استاددهی:

مؤذن‌زادگان، حسنعلی و سعید امیری «چالش‌های تقنینی و قضایی ادله علمی در حقوق کیفری ایران». مجله پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی ۱۰، ش. ۱۹ (۳۱ مرداد، ۱۴۰۰): ۳۷-۷۳.

مقدمه

ارتکاب جرم موجب برهم زدن نظم اجتماع می‌شود و برقراری مجدد امنیت و آرامش در جامعه از رهگذر به کیفر رساندن بزه‌کاران یا اعمال تدابیر تأمینی و تربیتی درباره آنان صورت می‌پذیرد. اعمال مجازات مستلزم اثبات رفتار خلاف قانون در دادگاه صالح بر اساس اصول و مقرراتی است که از آن به‌عنوان آیین دادرسی کیفری یاد می‌شود. یکی از مهم‌ترین مباحث آیین دادرسی کیفری موضوع ادله اثبات است چرا که احاد جامعه در پناه اصل براءت مصون از اتهام هستند مگر اینکه خلاف آن اثبات شود. اثبات جرم نیز لزوماً در پرتو تمسک به هر وسیله مشروعی است که منجر به کشف واقعیت شود (دلیل). از این‌رو ادله اثبات در امور کیفری از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار است. اگرچه دلیل هدف دادرسی نیست اما همواره مهم‌ترین عاملی است که به کمک آن احقاق حق صورت می‌گیرد. در پرتو پیشرفت علوم و صنایع، امکاناتی در اختیار بشر قرار گرفته است که با استفاده از آنها می‌توان به یاری نظام عدالت کیفری شتافت. رشد روزافزون فناوری سبک زندگی مردم و شیوه ارتکاب جرایم را دگرگون کرده است. مجرمان و تبه‌کاران روزبه‌روز از شیوه‌ها و شگردهای جدیدتری در ارتکاب جرایم استفاده می‌کنند. دستگاه عدالت کیفری نیز باید برای مبارزه با مجرمان آماده شود و متناسب با شگردهای آنها مجهز شده و از فنون علمی روز استفاده نماید تا بتواند به مهم‌ترین هدف خود که کشف حقیقت و احقاق عدالت است، برسد. اگر نظام عدالت کیفری از امکانات علمی استفاده نکند نمی‌تواند جرایم نوظهور و پیچیده زاینده فناوری را کشف و با آن مبارزه کند. به این ترتیب برای کشف جرم و شناخت مجرمین، باید از هر روش عقلانی کمک گرفت و هرگونه محدودیت غیرموجه در این راستا، نقض غرض است و نظام عدالت کیفری و دستگاه قضایی را از غرض نهایی خود یعنی اجرای عدالت حقیقی دور خواهد کرد. اجرای عدالت مستلزم فراهم آوردن هر گونه وسایل و ابزار مشروع در جهت ایجاد علم در دادرسی است تا با کمک این ابزار به ارزیابی کیفیت و ماهیت وقایع بپردازد. برای رسیدن به این هدف، با توجه به پیچیدگی جوامع، تخصصی شدن علوم و شلوغی مراجع قضایی، قاضی موظف است موضوعات تخصصی را جهت اظهار نظر به کارشناس ارجاع دهد. ادله سنتی جوابگوی جامعه مدرن امروزی با نیازها و اقتضائات متفاوت و جرایم پیچیده و سازمان‌یافته نیست.

ادله علمی مجموعه نظریاتی است که کارشناسان با استفاده از نتیجه آزمایش‌ها، فرضیه‌ها و نظریات علمی اثبات‌شده حاصل از علوم جدید به قاضی ارائه می‌دهند تا وقوع جرم و انتساب یا عدم انتساب آن به مجرم را محرز کند. هر اصل یا شگرد علمی که بتوان از آن در تحقیقات کیفری در جهت شناسایی و مجازات (تبرئه) مجرم یا متهم استفاده کرد، بخشی از ادله علمی است. مهم‌ترین اصل حاکم بر ادله علمی آن است که این ادله تنها در صورتی معتبرند که در موقعیت‌های مشابه به نتایج یکسان منتهی شوند. امروزه این ادله که طیف گسترده‌ای از اقدامات و آزمایش‌ها و معاینات علمی و فنی را دربرمی‌گیرند، بسیار متنوع و گوناگون هستند به‌نحوی که ارائه فهرستی کامل و جامع از آنها کاری بسیار مشکل است.

پس از استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران، طبق اصل چهارم قانون اساسی کلیه قوانین و مقررات باید بر اساس موازین اسلامی باشد و شورای نگهبان نیز به‌عنوان نهاد ناظر این موضوع تعیین شد. از این مقطع نقش فقه در تصویب و تفسیر قوانین پر رنگ شد، درحالی که بیشتر محتوای کتب فقهی راجع به فروع و مسائل حقوق خصوصی و بخش کوچکی به جزائیات اختصاص یافته بود. دلیل فقدان یک حکومت مرکزی فقه‌مدار بود. این محتوای اندک مبنای تصویب مقررات جدید جزایی شد و در نظر و عمل مشکلات عدیده پدید آمد. از جمله اینکه فقه، دانش زندگی مسلمانان در زمانه‌ای بود که پیچیدگی‌های زندگی امروزی وجود نداشت. پس از انقلاب تحقیقات و پژوهش‌های فراوانی پیرامون موضوعات فقه جزایی صورت پذیرفته است (فارغ از کاربردی بودن آن)، ولی در خصوص ادله علمی و چالش‌های فراروی آن، مطالعات فقهی و حقوقی کمتری وجود داشته است. اگرچه حقوق کیفری کشور ما اسلامی و غیر عرفی است اما نمی‌تواند نسبت به پیشرفت‌ها و ابزارهایی که در کشف جرایم و حقیقت مؤثر است بی‌تفاوت باشد. نظام ادله سنتی جوابگوی جامعه مدرن امروزی ما، با نیازها و اقتضائات متفاوت و جرایم پیچیده و سازمان‌یافته نیست. با وجود دانش‌های جدید و روش‌های علمی که تا حد زیادی یقین‌آور هستند چگونه می‌توان همچنان به نظام سنتی ادله اکتفا کرد؟ خصوصاً در جرایمی که مسأله حق الناس در میان است و به حقوق فردی و عمومی نیز آسیب خورده است دیگر نمی‌توان چندان امیدوی به اقرار مجرم علیه خود داشت یا چندان به اطلاعات گواهان و مطلعین استناد کرد. علاوه بر اینکه گواهی کذب و شهود حرفه‌ای چنان زیاد شده که دستگاه قضایی اظهارات خلاف واقع برخی از شهود و مطلعین را در سند تحول قضایی چالشی تلقی کرده که منجر به غیر متن شدن برخی آرا و تصمیمات قضایی شده و برای مقابله با آن دستورالعمل‌هایی نیز صادر کرده است.^۱ همین امور گویای ضرورت و اهمیت انجام پژوهشی جدی درباره ادله علمی و مسائل آن است.

ظاهراً فقهای معاصر ضرورت کاربرد ادله علمی را اجمالاً جدی گرفته‌اند. اما این همه ماجرا نیست. چالش وقتی به وجود می‌آید که نتیجه ادله علمی با ادله شرعی (مثلاً اقرار یا شهادت) یا امارات شرعی (مثلاً اماره فراش) در تعارض باشد. پرسش اصلی این است که آیا موضوعیت ادله شرعی در قانون مجازات اسلامی پذیرفته شده و این موضوعیت چه تأثیری بر ادله علمی گذاشته است؟ فرضیه این مقاله این است که قانونگذار با تأسی از فقه، موضوعیت ادله شرعی را پذیرفته و در مقام تعارض بین ادله علمی و شرعی، حتی در فرض وجود شاکی خصوصی و احتمال تضییع حق الناس و نظم عمومی، اولویت را به ادله اخیر داده است.

این مقاله به چالش‌هایی که کارایی و کاربرد ادله علمی در حقوق کیفری ما را تحت تأثیر قرار می‌دهد پرداخته است؛ چالش تقنینی و چالش قضایی. در بخش نخست؛ چالش تقنینی موضوعیت ادله شرعی به‌عنوان چالشی مهم که ناشی از تغییر قوانین جزایی پس از انقلاب است مورد بررسی

۱. سند تحول قضایی به شماره ۱۳۹۲۳۵/۱۰۰ مورخ ۹۰۰۰/۱۳۹۹/۰۹/۳۰ مصوب رئیس قوه قضائیه، منشره در روزنامه رسمی ۱۳۹۹/۱۰/۰۳.

قرار گرفته است و در ادامه وابستگی کارشناسان، تعدد متولیان و مقررات در حوزه کارشناسی و رعایت حریم خصوصی به‌عنوان سایر چالش‌های موجود (اگرچه نه به اهمیت و وزن چالش نخست) مورد اشاره واقع شده است. در بخش دوم؛ چالش قضایی بی‌توجهی به ادله علمی به‌عنوان بزرگ‌ترین مانع فرا روی کاربرد ادله علمی مورد بحث قرار گرفته که به نظر می‌رسد بخشی از این بی‌توجهی ریشه در چالش تقنینی و بخشی ناشی از تعدد پرونده‌های قضایی است. اطلاع دادرسی ناشی از عدم رعایت مقررات ناظر بر کارشناسی و پنهان کاری قضایی از جمله چالش‌های دیگر قضایی است که در ادامه مقاله مورد اشاره و بررسی قرار گرفته است.

۱- چالش‌های تقنینی

۱-۱- موضوعیت ادله شرعی در مقابل ادله علمی

ادله در نظام ادله معنوی طریقت دارند زیرا در این نظام آنچه مهم است اقناع وجدان قاضی و علم اوست و هیچ ترتیب و اولییتی برای ادله وجود ندارد. تمام ادله ابزار هستند و در خدمت کشف حقیقت‌اند و در این مسیر طریقت دارند و باید بتوانند به حدی در قاضی اطمینان و اقناع به وجود آورند که بر اساس آن حکم صادر کند. بنابراین در نظام ادله معنوی، ادله فقط در صورتی معتبرند که قاضی به صحت مفاد آنها علم داشته باشد و اگر برای قاضی چنین علمی حاصل نشود نمی‌تواند طبق آن صدور حکم کند، اگرچه به کذب مفاد آنها نیز علم نداشته باشد. در این نظام قاضی می‌تواند از همه وسایل و دلایل مشروع قانونی برای حصول قناعت وجدانی خود بهره برد و هیچ دلیلی دارای قدرت اثباتی از پیش تعیین شده نیست تا قاضی ملزم به پذیرش آن باشد.^۲

در نظام ادله قانونی دلایل موضوعیت یافته و قاضی نقش چندانی ندارد جز احراز شرایط قانونی تحصیل دلیل مورد نظر قانونگذار. نوع، تعداد و میزان دلایل که برای اثبات هر جرم نیاز است از قبل در قانون مشخص شده است و برای قاضی الزام‌آور است.^۳ چنانچه ادله با شرایط معتبرش نزد قاضی محرز شود اقتضای حتمی آن صدور حکم است؛ خواه به صحت مفاد ادله علم داشته یا نداشته باشد. بنابراین حتی در صورتی که قاضی نه به صدق و نه به کذب دلیل علم نداشته باشد باید طبق آن حکم مناسب صادر نماید و نیازی به اقناع وجدان قاضی و حصول علم نیست. این وضعیت بیانگر موضوعیت ادله است.^۴

برخی از دلایلی که نشانگر موضوعیت اقرار و شهادت شرعی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ است عبارتند از: شمارش ادله (ماده ۱۶۰)، استفاده از لفظ موضوعیت ادله (ماده ۱۶۲)، عدم پذیرش انکار پس از اقرار جز در موارد خاص (ماده ۱۷۳)، اشاره به اعتبار شهادت شرعی اعم از اینکه مفید

۲. حسنی مؤذن‌زادگان، «علم قاضی در حقوق جزای ایران»، پژوهش حقوق عمومی ۳ (۱۳۷۹)، ۱۸۳.

۳. همان، ۱۸۰.

۴. احمد حاجی ده‌آبادی، *ادله اثبات کیفری در اسلام: مبانی و موارد تفکیک از ادله اثبات مدنی* (تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۸)، ۷۶ و ۱۰۸.

علم باشد یا نباشد (ماده ۱۷۵)، وجود مقررات متعدد در مورد شرایط شاهد، نصاب متفاوت شهادت و اقرار در جرایم مختلف، ارزش‌گذاری ادله (ماده ۲۱۳). برخی معتقدند چنین موضوعیتی برای ادله نه تنها در باب حدود بلکه به طریق اولی در تعزیرات نیز وجود داشته و پذیرش اقرار و بینه منوط به ایجاد اقناع قاضی نخواهد بود^۵ و برخلاف نظام ادله معنوی، استنادپذیری اقرار مستلزم اطمینان شخص قاضی از درستی آن نیست و چشم‌پوشی از اقرار منوط به تحقق علم بر عدم انطباق اقرار با واقعیت است و مجرد شک و شبهه نمی‌تواند مجوز رفع ید از اقرار باشد.^۶

نخستین ایرادی که بر موضوعیت ادله می‌توان گرفت این است که عمده نظام‌های حقوقی کشورهای اسلامی برخلاف این رویکرد، مجرد اقرار را مثبت ادعا ندانسته و اعتبار آن را مشروط به اقناع وجدانی دادرسی نموده‌اند. برخی از کشورهای قائل به این مبنا معتقدند قناعت قاضی از درستی اقرار باید با دلایل دیگر مطرح در پرونده مدلل شود، اما بعضی نیز بر آن هستند که اگر دادرسی از همان اقرار نیز بتواند اطمینان حاصل کند نباید مانعی در تجویز صدور حکم از سوی او بر اساس اقرار دیده شود. پاره‌ای از کشورها نیز در این راستا رویکردی تفصیلی را قائل شده‌اند و در جرایم موجب اعدام، دادگاه به رغم اقرار متهم باید دادرسی را ادامه داده و سایر ادله را نیز مورد رسیدگی قرار دهد، اما در سایر جرایم می‌تواند به اقرار اکتفا نماید.^۷ بنابراین حتی در قوانین کشورهایی که می‌توان صرفاً بر اساس اقرار حکم صادر نمود نیز قاضی باید اطمینان به مفاد اقرار داشته و اقناع وجدانی برایش حاصل شود^۸ در حالی که در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ صحبتی از اقناع وجود ندارد.

دوم اینکه اتکای صرف به دلایل سنتی مانند شهادت و اقرار و غافل ماندن از علوم و فناوری‌های جدید کشف جرایم که امروزه در بسیاری از کشورهای پیشرفته دنیا برای حل پیچیده‌ترین پرونده‌های جنایی از آن استفاده می‌شود، ممکن است باعث گسترش خطر بروز اشتباهات قضایی گردد. بررسی انجام شده بر روی اقرار و شهادت نشان‌دهنده آن است که این دلایل به شدت آسیب‌پذیر بوده و می‌تواند به راحتی دستخوش حالات روانی و حتی نیازهای جسمانی فرد گردد. ذهن انسان می‌تواند در موقع هیجان به راحتی حادثه‌ای را محو سازد و یا طور دیگری در پیش خود مجسم کند. به عبارت دیگر نتایج بررسی روان‌شناسانه بر روی دلایلی مانند اقرار و شهادت حاکی از آن است که این دلایل در بسیاری از موارد غیر قابل اعتماد و فاقد ارزش قضایی هستند و با استناد صرف به آنها نمی‌توان به عدالت کیفری دست یافت. پس باید این خلأ را به‌گونه‌ای جبران کرد و آن نیز استفاده از علوم و

۵. همان، ص ۱۲۲. ایشان در جهت تأیید استدلال خود به استفتائاتی از مراجع معاصر نیز استناد کرده است.

۶. روح الله اکرمی، «اعتبار طریقی یا موضوعی اقرار کیفری در حقوق کشورهای اسلامی با تأکید بر حقوق ایران»، مجله حقوقی دادگستری ۱۱۲ (۱۳۹۹)، ۳۶

۷. همان، ۳۰.

۸. برای نمونه نک: ماده ۶-۱۲۶ قانون آیین دادرسی کیفری آذربایجان مصوب سال ۲۰۰۰ میلادی، بند پنجم ماده ۱۲ قانون آیین دادرسی کیفری قرقیزستان مصوب ۱۹۹۹ (اصلاحی ۲۰۰۴)، ماده ۱۶۲ نظام اجرای جزایی عربستان مصوب ۱۴۲۲ هجری قمری، ماده ۱۹۰ قانون آیین دادرسی کیفری عمان مصوب ۱۹۹۹، ماده ۳۰۲ قانون اجرائات جنایی مصر مصوب ۱۹۵۰، ماده ۲۱۲ و ۲۱۳ قانون اجرائات الجزائیه الجزایر.

فناوری‌های جدید است. فناوری‌هایی که نه تنها منجر به کاهش اشتباه می‌شود، بلکه باعث سرعت بخشیدن به روند دادرسی و به تبع آن مجازات مرتکب و جبران خسارت مجنی علیه و خانواده او نیز می‌گردد.

سومین ایراد موضوعیت این است که هدف از دادرسی و ارائه دلایل، کشف واقع و دستیابی به حقیقت و اجرای عدالت است و قضات در ایران سوگند می‌خورند پاسدار حق و عدالت باشند و تعهد می‌نمایند که همواره در کشف حقیقت و احقاق حق و اجرای عدالت و قسط اسلامی در گرفتن حق از ظالم و بازگرداندن آن به صاحبش، کوشا باشند. در مورد دعاوی عمومی خصوصاً امور کیفری، وجدان قاضی را یک امر قانع می‌کند و آن هم کشف حقیقت و واقع است ولی موضوعیت و اینکه در صورتی که قاضی نه به صدق و نه به کذب ادله علم داشته باشد باز باید طبق آن حکم مناسب صادر نماید و نیازی به اقناع وجدان قاضی و حصول علم نباشد، با موازین حقوق بشر در مفهوم اسلامی آن ناسازگار است زیرا یکی از اصول نظری حقوق بشر اسلامی حقیقت‌محوری است، اصلی که در تبیین و تضمین حقوق بشر نقش اساسی دارد. حق محوری در اسلام، از چنان اهمیتی برخوردار است که هر چیز مهم و اساسی در دین به «حق و حقانیت» نسبت داده شده است. حق محوری و حق خواهی چنان با محتوای اسلام تنیده شده که از آن تفکیک‌ناپذیر می‌نماید. حق محوری به انسان می‌آموزد همان‌گونه که مطلوب‌ها و معرفت‌های قطعی و یقینی ارزشمند است، به تبع آن راه‌هایی که از پشتوانه قطعی برخوردارند، گرچه دلالت آنها ظنی باشد، مفید و معتبر است. بنابراین کسی که در مسیر تفکر همه تلاش خود را به کار بگیرد، ضوابط برهانی را رعایت کند و یافته‌های خود را با محک‌های عقل و نقل محک بزند هرچند که به قطع نرسد، می‌تواند به گمان خویش بسنده کند؛ یعنی گمان همانند قطع و یقین معتبر است.^۹ اعتقاد به حقایق عینی و امکان دستیابی به آن، بدیهی‌ترین امری است که از اصل حق محوری به دست می‌آید و اساس عقلانیت دینی و نظام حقوقی اسلام را تشکیل می‌دهد.^{۱۰} شاید به همین دلیل بسیاری از اساتید حقوق کیفری ایران ضابطه اثبات «فراتر از شک معقول»^{۱۱} را پذیرفته و معتقدند دلیل باید منجر به قناعت وجدانی قاضی گردد.^{۱۲}

نتیجه چنین رویکردی (موضوعیت داشتن ادله) می‌تواند کم‌توجهی به ادله علمی باشد. به عنوان نمونه در خصوص اتهام سوءاستفاده از سفید امضا که دادسرا کیفرخواست را به استناد نظریه هیأت کارشناسان صادر نموده، دادگاه بدوی با توجه به اظهارات دو نفر شاهد معرفی شده از سوی متهم

۹. عبدالله جوادی آملی، نسبت دین و دنیا: بررسی و نقد نظریه سکولاریسم (قم: انتشارات اسراء، ۱۳۸۱)، ۱۹۳.

۱۰. عبدالحکیم سلیمی، «اصول نظری حقوق بشر در اسلام»، اندیشه‌های حقوق عمومی (۱۳۹۰)، ۱۶۴.

11. Beyond Reasonable Doubt

۱۲. نک:

- فضل‌الله فروغی و ایمان یوسفی، «مرحله تصمیم‌گیری برای کفایت ادله اثباتی در الگوهای تحقیقات مقدماتی ایران و آمریکا»، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز (۱۳۹۳)، ۱۵۰ و ۱۶۸.

- نسربین مهرا و عبدالوحد زاهدی، «رویکرد نوین حقوق کیفری در موضوع بار اثبات دفاعیات»، مجله حقوقی دادگستری (۱۳۹۴)، ۸۲.

- منصور رحمدل، «قانون اساسی و بار اثبات در امور کیفری»، نشریه حقوق اساسی (۱۳۸۶)، ۱۰۵.

که در تعارض با نظریه کارشناس است و با این استدلال که نظریه کارشناس اماره بود و اظهارات دو نفر شاهد دلیل اثباتی است، دادگاه اتهام را ثابت ندانسته و حکم بر براءة صادر و شعبه تجدیدنظر در دادنامه قطعی به شماره ۹۲۰۹۹۷۰۲۲۳۴۰۰۳۹۲ مورخ ۱۳۹۲/۰۳/۲۸ رأی بدوی را تأیید می‌نماید.^{۱۳} همچنین در دادنامه قطعی شماره ۹۲۰۹۹۷۲۱۳۱۳۰۰۲۰۹ مورخ ۱۳۹۲/۰۷/۱۶ اعلام شده است:^{۱۴} «با توجه به اینکه اقرار از دلایل اثبات و قاطع دعوی است و نظریه کارشناسی از امارات محسوب می‌شود و اولویت با اقرار است، لذا دادگاه ضمن رد تجدیدنظرخواهی به عمل آمده، دادنامه تجدیدنظر خواسته را تأیید و استوار می‌نماید».^{۱۵}

باتوجه به ایرادات متعدد ادله سنتی (شهادت کذب شهود حرفه‌ای، فراموشی شهود، اقرار به دلایل خانوادگی، مالی، و ...)، نبایستی از نظریه کارشناس که مبتنی بر دلایل علمی است، در برابر موضوعیت ادله دست شست. هدف دادرسی کیفری کشف حقیقت است و قاضی باید با بررسی ادله از منظر اصابت و نزدیکی آن به واقع، حکم پرونده را صادر نماید. ادله علمی نسبت به ادله سنتی موجد درجه اقناع بیشتری برای قاضی است. بنابراین صدور حکم بر اساس آن سنخیت بیشتری با حقیقت و عدالت دارد. نباید دلیلی واجد ارزش و اعتبار ویژه‌ای باشد که قاضی ملزم به صدور حکم بر اساس آن و برخلاف اعتقادش باشد. پذیرش موضوعیت (مواد ۱۶۱، ۱۷۱ و ۱۷۵ قانون مجازات اسلامی) یعنی قاضی بایستی در حالتی که ادله موضوعی او را به یقین نرسانده است، به دلیل نبود علم به خلاف آن ادله، حکم صادر کند، درحالی که طبق ماده ۲۱۱ قانون مجازات اسلامی علم قاضی به «یقین» تعریف شده است و این تضادی آشکار است. حتی اگر منظور از علم قاضی علم عرفی و اطمینان باشد نیز باز این مشکل پابرجاست زیرا قاضی علی‌رغم عدم یقین یا اطمینان از ادله شرعی و اعم از آنکه ادله مذکور مفید علم باشد یا نباشد باید به استناد آنها رأی صادر کند.

چنین وضعیتی موجب کمرنگ شدن نقش ادله علمی و همچنین لطمه به قناعت وجدانی قاضی است. امروزه در غالب کشورهای دنیا قاضی برای صدور حکم بر اساس ادله موجود در پرونده و ارزیابی و ارزشیابی ادله آزاد است.^{۱۶} البته این آزادی تحت نظارت و کنترل مراجع عالی و توسط طرفین قابل اعتراض است. دگرگونی‌ها و تحولات اجتماعی چنان سریع و گسترده است که هیچ نهاد اجتماعی حتی قوانین و مقررات نیز نمی‌تواند خود را به یک سو بکشد. در نتیجه حقوق ناچار است با این تحولات و دگرگونی‌ها همگام گردد. زمانی ادله سنتی می‌توانست به دلیل بسیط بودن جوامع و اعتقادات مردم، جرایم را که عمدتاً ساده بودند ثابت کند. حال که جرایم پیچیده و مجرمین حرفه‌ای

۱۳. «سامانه ملی آرای قضایی»، پژوهشگاه قوه قضائیه، دسترسی در ۱۴۰۰/۰۹/۲۵،

<https://ara.jri.ac.ir>.

۱۴. همانجا.

۱۵. جالب است که در حکم شماره ۲۲۸۸/۱۰۴۷۶ مورخ ۱۳۱۶/۱۰/۱۲ در مقام تعارض اقرار با نظر کارشناس، اولویت به نظر کارشناس داده شده است. به نقل از حاجی ده آبادی، پیشین، ۲۰۰.

۱۶. الهام حیدری و محمد جواد فتحی، «مفهوم و مبانی اصل آزادی تحصیل و ارزیابی دلیل در دادرسی کیفری»، فصلنامه حقوقی (۱۳۹۲)، ۲۲۸.

شده‌اند و اعتقادات مردم مانند گذشته نیست، چرا به ادله علمی که استحکام بیشتری نسبت به ادله سنتی داشته و قاضی در استفاده از آنها به سکون نفس بیشتری می‌رسد بها ندهیم؟ چرا ارزش ادله علمی کمتر از شهادت و اقرار باشد؟

۱-۲- وابستگی کارشناسان

دادرسی کیفری زمانی عادلانه است که توسط قاضی مستقل در دادگاهی بی‌طرف و بر اساس موازین و مقررات انجام پذیرد و در جریان آن به حقوق طرفین خصوصاً متهم احترام گذاشته شود. لازمه اجرای دادرسی عادلانه استقلال و بی‌طرفی نظام عدالت کیفری و ارکان آن است. استقلال قاضی بدین معناست که بتواند با آزادی کامل بر مبنای وقایع پرونده و با استناد به قانون و رها از هر فشار، سفارش یا نفوذ نظرش را اعلام کند. بی‌طرفی قاضی حمایت نکردن از اشخاص پرونده و رسیدگی غیر جانب‌دارانه و بدون پیش‌داوری است.

همان‌گونه که انتظار می‌رود قاضی بی‌طرف و مستقل باشد، کارشناسان نیز باید دارای ویژگی استقلال و بی‌طرفی باشند. قانون آیین دادرسی کیفری به موارد رد کارشناس در تبصره ماده ۱۵۸ اشاره کرده و جهات رد کارشناس را همان جهات رد دادرس دانسته است. موارد مطروحه در ماده ۴۲۱ این قانون که به کارشناسان هم تسری می‌یابد (رد دادرس) مواردی است که شائبه نفع مادی یا معنوی برای دادرس وجود دارد و رد دادرس و کارشناس نسبت به طرفین موضوعیت می‌یابد. ولی در خصوص استقلال و بی‌طرفی کارشناس نسبت به سایرین خصوصاً دستگاه قضایی هیچ‌گونه تصریحی در قوانین ندارد. کارشناسان باید دارای ویژگی استقلال و بی‌طرفی باشند. قانون آیین دادرسی مدنی و کیفری در خصوص این دو ویژگی هیچ‌گونه تصریحی ندارد^{۱۷}؛ درحالی‌که این دو مفهوم از ویژگی‌های بسیار مهم و اساسی است که کارشناس همواره باید واجد آنها باشد. این دو واژه در نگاه اول مشابه به نظر می‌رسند اما تفاوت‌هایی نیز با هم دارند. استقلال^{۱۸} در مفهوم عدم وابستگی وضعیتی است با معیار عینی و محسوس، برخلاف بی‌طرفی^{۱۹} که وضعیتی است روانی و دارای چهارچوب و استاندارد ذهنی. این واژه کیفیتی است عاری از هرگونه تأثیر، هدایت یا کنترل دیگران، و عدم استقلال به معنای فشار وارده بر فرد است که می‌تواند آزادی او را در صدور رأی تحت تأثیر خود قرار دهد. «دادگاه‌های فرانسه استقلال را بدین شرح تعریف کرده و آن را امری الزامی برای داوران دانسته‌اند که البته این امر ممکن است در مورد کارشناسان منتخب نیز مصداق داشته باشد: استقلال داور به‌عنوان اصلی قضایی، امری ضروری است که از زمان انتصابش، این شرایط برای او به‌عنوان قاضی قابل فرض است تا از هرگونه رابطه خاص و وابستگی با

۱۷. البته در ماده ۱۰ دستورالعمل حفظ کرامت و ارزش‌های انسانی در قوه قضاییه مصوب ۱۳۹۸/۴/۲۵ کارکنان در جهت رعایت اصل استقلال و بی‌طرفی از هرگونه رفتاری که شائبه جانبداری از یک طرف را تقویت می‌کند از جمله برقراری ارتباطات شخصی نامتعارف با کارشناسان منع شده‌اند ولی این مورد متفاوت از موضوع بحث است.

18. Hndependency

19. Impartiality

یکی از طرفین اختلاف منع شود^{۲۰} در ایران ما با اداره آگاهی ناجا و سازمان پزشکی قانونی مواجهیم که اولی ضابط قضایی و دومی زیرمجموعه قوه قضائیه است. بخش قابل توجهی از ادله علمی ارائه شده در پرونده‌های کیفری (خصوصاً جنایات و جرایم فضای مجازی) توسط کارشناسان این دو نهاد تهیه می‌شود. وابستگی مستقیم یا غیرمستقیم کارشناس به دستگاه قضایی می‌تواند اظهارنظرش را تحت تأثیر قرار دهد. با توجه به اینکه در بسیاری از پرونده‌های کیفری نظرات پزشکی قانونی استعلام می‌شود، وابستگی اداری این سازمان به قوه قضائیه حداقل در برخی پرونده‌ها می‌تواند محل شبهه باشد.

۱-۳- مقررات مختلف و عملکرد جزیره‌ای

نظر به کثرت و تنوع دعوای مطروحه در محاکم قضایی و نیاز محاکم به متخصصین سایر رشته‌ها در راستای تحقق دادرسی عادلانه، نیاز به کسب عقیده کارشناس ضروری می‌نماید. بدون شک آگاهی هر کارشناس از قوانین و مقررات مربوط به حرفه خود و تسلط کافی بر آنها از ضروریات امر کارشناسی است که این امر نیازمند وجود مجموعه‌ای مدون از قوانین و مقررات مربوط به کارشناسی است. به‌خصوص آنکه در حال حاضر قوانین منسوخ، تخصیص خورده و مقید فراوان است و آگاهی از آنها امر طاقت‌فرسایی است. برخی تا ۱۵۰ مورد مقررات را در این زمینه جمع‌آوری و برشمرده‌اند.^{۲۱} قوه قضائیه توانست با تصویب ماده ۱۸۷ قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور در مجلس شورای اسلامی مجوز صدور پروانه وکالت و کارشناسی را اخذ کند. از آن زمان تاکنون بحث بر سر مشروعیت و تداوم جذب نیرو و حتی آرم (نشان) مرکز وکلا، کارشناسان رسمی و مشاوران خانواده قوه قضائیه در جریان است و بین کانون وکلای دادگستری و مرکز وکلا مباحثات، مجادلات و شکایات در حال رد و بدل شدن است که این جدال‌ها می‌تواند بر عملکرد اعضا (خصوصاً کارشناسان) تأثیرگذار باشد.

گسترده‌گی و پراکندگی قوانین و مقررات حاکم بر کارشناسی و تعدد مراجع متولی اظهارنظر فنی و تخصصی با سازکارهای متفاوت جذب، گزینش، کارآموزی و آموزش؛ منجر به اظهارنظر متفاوت بین کارشناسان و تشتت رویه‌ها و ایجاد اختلال در نظام عدالت قضایی می‌شود. برخورد انضباطی و تنبیهی متفاوت و صرف شدن بخشی از انرژی جامعه حقوقی در منازعات بین نهادهای موازی، از دیگر عیوب وجود مراکز متعدد اظهارنظر تخصصی است.

برای سامان‌دهی کاریست ادله علمی می‌توان مراکز ویژه علمی و تحقیقاتی را بر اساس قانون تأسیس کرد و اصول، قواعد و مبانی را در مقررات تشریح کرد تا با تأسیس چنین مراکزی بتوان

۲۰. فریدون نهرینی و رضا حق پرست، «خألهای قانون آیین دادرسی مدنی در خصوص قرار کارشناسی صادره از جانب داور»، نشریه حقوق خصوصی دانشگاه تهران (۱۳۹۲)، ۴۶.

۲۱. «قوانین و مقررات کارشناسی»، مرکز وکلا، کارشناسان رسمی و مشاوران خانواده قوه قضائیه، دسترسی در ۱۳۹۹/۰۹/۲۵.

رشته‌های مختلف علوم قانونی را با مدیریت یکپارچه در راستای اهداف نظام عدالت کیفری به کار گرفت. وجود مراجع متعدد اظهارنظر کارشناسی با مدیریت‌ها و قواعد مختلف و خط مشی بعضاً متفاوت (سازمان پزشکی قانونی، آگاهی، کانون کارشناسان رسمی دادگستری، مرکز وکلا و کارشناسان دادگستری و ...)، امکان نظارت و سیاست‌گذاری کلان را از بین برده و نظام عدالت کیفری را دچار تشتت کرده و از اهداف خود دور می‌کند. تأسیس نهاد متمرکز یا تصویب قانون واحد زمینه رشد و بالندگی علوم قانونی و ادله علمی را فراهم خواهد کرد.

۴-۱- عدم رعایت حق خلوت و حریم خصوصی

حقوق مربوط به شخصیت حقوقی است که هر انسان فارغ از وابستگی نژادی، اجتماعی، طبقاتی، جنسیتی به صورت ذاتی دارد. حقوق مربوط به شخصیت برخلاف حقوق مادی (مانند مالکیت)، از فرد جدانشدنی است زیرا مربوط به شخصیت و لازمه وجود شخصیت انسان است. حقوق مربوط به شخصیت، متشکل از شخصیت جسمی و شخصیت معنوی است. انسان بر تمامیت جسمی خود حق دارد و ایراد صدمه و ضرب و جرح و هرگونه تعرض جسمی به شخص، ممنوع و موجب مسؤولیت مدنی و کیفری است. روش‌های نوین علمی در احقاق حق و کشف جرم مفید است اما برخی روش‌های علمی با حقوق مذکور در تضاد است و ممکن است باعث تضییع آنها شود. از جمله آنکه برای هر گونه آزمایش از متهم یا مظنون، کسب رضایت او لازم است و آزمایش اجباری خلاف حق انسان بر تمامیت جسمانی‌اش است و فرد باید بتواند از انجام چنین آزمایش‌ها و اقداماتی که مبتنی بر رضایت او نیست ممانعت کند.

در بند ۳ ماده ۸۱ قانون آیین دادرسی کیفری آلمان بدون رضایت کتبی شخص مظنون و متهم، دستور جمع‌آوری بافت سلولی فقط توسط دادگاه و در شرایط ضروری توسط دادستانی امکان‌پذیر است و بدون رضایت کتبی، بررسی و معاینه مولکولی و ژنتیکی از بافت سلولی فقط به دستور دادگاه صورت می‌پذیرد. ماده ۵۶-۷۰۶ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه امتناع شخص از گرفتن نمونه بیولوژیکی در برخی جرایم را مستوجب یک سال حبس و جریمه ۱۵۰۰۰ یورویی دانسته و در صورتی که جرایم توسط شخص محکوم به جنایت انجام شده باشد، مجازات آن دو سال حبس و جریمه ۳۰۰۰۰ یورویی است.

البته باید در نظر داشت که امتناع از انجام آزمایش و برداشت بافت منجر به ظن شدن و بی‌اعتمادی قاضی به اظهارات، مدارک و مستندات امتناع‌کننده می‌شود زیرا ممکن است این تصور برای دادرس به وجود آید چرا مظنون یا متهم آزمایش را نمی‌پذیرد؟ آیا در ارتکاب جرم نقش داشته است و از نتیجه آزمایش می‌ترسد؟ حتماً وی چیزی برای پنهان کردن دارد. البته ممکن است که فرد هراس از آزمایش یا هموفوبیا (ترس از خون) داشته باشد.

«در حقوق آمریکا عدم رعایت حق خلوت و حریم خصوصی از سوی مقامات پلیس باعث پیدایش و صدور احکام مختلفی از محاکم آمریکایی شده است. بسیاری از آرا بر این امر تأکید دارند که دلایل تحصیل شده از اشخاص، چنانچه متضمن نفوذ در زندگی خصوصی مردم و لطمه به اصل

حق خلوت آنها باشد، به علت مغایرت با اصلحیه چهارم قانون اساسی نمی‌تواند علیه آنها در دادگاه قابل استناد باشد. هدف از وضع چنین الزاماتی، حمایت از اشخاص در برابر قدرت نامحدود مأموران در موقعیت‌های تفتیش، توقیف و نیز حفظ حریم خصوصی می‌باشد.^{۲۲} با وجود اینکه واژه ترکیبی «حریم خصوصی» در متون ادبی قدیمی دیده نمی‌شود، در واژه‌نامه‌های نسبتاً جدید در حوزه‌های اجتماعی و حقوقی نشانه‌هایی از مفهوم حریم خصوصی در معنای امروزی می‌توان سراغ گرفت. در واژه‌نامه‌های عربی - انگلیسی و انگلیسی - عربی، در مقابل واژه خاص و خصوصی، واژه^{۲۳} را قرار داده‌اند و در ترجمه «پرایوسی رایت او»^{۲۴} یا «رایت او پرایوسی»^{۲۵}، «حق الخلوۃ: حق الانسان فی أن یترک شأنه و لا تکون خصوصياته هدفاً للقیل و القال ...» ذکر شده است.^{۲۶}

واژه‌نامه حقوقی بلک پرایوسی را حالت یا وضعیت رها بودن از توجه عمومی از جهت مزاحمت یا مداخله در ارتباط با تصمیمات و اعمال فرد تعریف می‌کند.^{۲۷} و رایت او پرایوسی را حق بر استقلال شخصی تعریف می‌کند و تصریح می‌کند که این حق به‌طور صریح در قانون اساسی آمریکا وجود ندارد اما دیوان عالی آمریکا بارها به آن تأکید کرده و آن را مقرر کرده است.^{۲۸}

حوزه دیگر که امکان تعارض با حریم خصوصی را دارد مربوط به فضای مجازی است. در سال‌های اخیر تحولات در فناوری‌های نوین سبب شده است که افراد با توجه به وسایل و دستگاه‌های در اختیار و موجود؛ اطلاعات، فیلم‌ها، عکس‌ها و ... را ذخیره و نگهداری کنند. حریم خصوصی افراد می‌تواند بعضاً از سوی مجریان قانون، ارائه‌دهندگان خدمات شبکه‌ای و سایر افراد مورد تعرض قرار گیرد و به همین دلیل با شناسایی به موقع آسیب‌پذیری‌ها و نیز سیاستگذاری صحیح می‌توان حریم داده‌های الکترونیکی افراد را از انواع تعرضات و آسیب‌ها مصون داشت. ممکن است ضابطین، قضات، کارشناسان به بهانه کشف جرم یا شناسایی مجرمین قصد تفحص به منظور دسترسی به اطلاعات افراد و داده‌های خصوصی آنها را داشته باشند و خلأ مقررات و نبود ضابطه مشخص در خصوص موارد مجاز و نحوه دسترسی و استفاده از این اطلاعات، بهترین وسیله برای لطمه زدن به حریم خصوصی افراد (داده‌های الکترونیکی آنها) خواهد بود.

جایگاه حریم خصوصی و راهکارهای حمایت از آن در قوانین پس از انقلاب چندان مورد توجه قرار نگرفته است. قانون اساسی در مورد حریم خصوصی موضع نسبتاً مناسبی اتخاذ کرده است. فصل سوم قانون اساسی تحت عنوان حقوق ملت است و در اصل ۲۲، مصونیت حیثیت، جان، مال، مسکن،

۲۲. حسنعلی مودن‌زادگان و سحر سهیل مقدم، «قاعده بطلان دلیل در دادرسی کیفری (با تأکید بر حقوق آمریکا)»، *مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی* ۲(۱۳۹۵)، ۲۵۲.

23. Private

24. privacy right of

25. right of privacy

۲۶. حسین آقابابایی و ریحانه موسوی، «حریم خصوصی، اجرای قانون و ادله اثبات دعوی کیفری در حقوق اسلامی»، *فصلنامه حقوق* ۴(۱۳۹۲)، ۲۰.

27. Bryan A. Garner, *Black's Law Dictionary* (Eagan: west, 2009), 1343.

28. Ibid, 1467.

حقوق و شغل اشخاص از تعرض، پیش‌بینی شده است و اصل ۲۵ آزادی ارتباطات را مورد توجه قرار داده و انجام هرگونه تجسس را ممنوع دانسته است که با احراز مفهوم تجسس می‌توان بسیاری از مصادیق نقض حریم خصوصی را تجسس قلمداد نمود و کلمه حقوق که در اصل ۲۲ قانون اساسی مصون از تعرض اعلام شده می‌تواند شامل حریم خصوصی نیز بشود ضمن اینکه در اصول ۱۴ و ۲۰ قانون اساسی به رعایت حقوق انسانی همه افراد (حتی افراد غیرمسلمان) تأکید شده است. فرمانی از امام خمینی در سال ۱۳۶۰ (مشهور به فرمان هشت ماده‌ای) نیز در سه بند به مفهوم رعایت حریم خصوصی اشاره شده است. ولی پس از آن قانونی که صریحاً یا ضمناً به این موضوع بپردازد وجود ندارد. در سال ۱۳۸۴ لایحه‌ای با عنوان لایحه حریم خصوصی از طرف قوه مجریه به مجلس شورای اسلامی ارسال شد که به نتیجه نرسیده و به قانون تبدیل نشده است.

با توجه به اینکه طبق اصل چهارم قانون اساسی کلیه قوانین و مقررات باید بر اساس موازین اسلامی باشد، به همین دلیل نظرات فقهای برجسته شیعه در خصوص برداشت بافت‌های بیولوژیکی از متهم علی‌رغم فقدان رضایت او به جهت کشف جرم و استفاده در موارد آتی، می‌تواند راهگشا باشد. در این موضوع میان فقها اختلاف نظر زیادی وجود دارد.

سؤال: آزمایش دی ان ای می‌تواند به‌عنوان یکی از طرق کشف علم قاضی در صدور احکام قضایی باشد؟ در صورت مثبت بودن پاسخ، گرفتن خون از فرد مظنون، برای انجام این آزمایش جهت کشف جرم و بدون رضایت وی چه حکمی دارد؟

در این موضوع فقهای بزرگ وحدت رویه نداشته و دیدگاه بزرگان از یکدیگر متفاوت است. به‌طورکلی دیدگاه فقهای شیعه را در سه دسته کلی می‌توان تقسیم‌بندی نمود:

گروهی که استفاده از این علم را جایز می‌دانند، در این گروه می‌توان نظریه فقهای ذیل را قرار داد: آیت‌الله موسوی اردبیلی که خود زمانی ریاست شورای عالی قضایی را به عهده داشته است نظری روشن‌تر ارائه کرده است. نظر ایشان بر آن است که استفاده از آزمایش دی ان ای را در صورت عدم اشتباه و به کمک سایر قرائن و شواهد وسیله صدور حکم دانسته، اما احکام بعضی از حدود به‌خصوص حدودی مانند حد زنا را جدا دانسته و به‌طورکلی خون گرفتن از مظنون را در صورت ضرورت و حتی با عدم رضایت مظنون، جایز شمرده‌اند. آیت‌الله علوی گرگانی نیز این روش را در صورتی که موجب علم قاضی شود حجت می‌داند و ایشان نیز خون‌گیری از مظنون را در صورت ضرورت جایز دانسته‌اند. آیت‌الله صافی گلپایگانی استفاده از این آزمایش را در صورتی که موجب حصول علم برای قاضی جامع‌الشرایط شود جایز دانسته، ولی گرفتن خون از مظنون بدون رضایت را جایز ندانسته‌اند. گروهی که استفاده از این علم را فقط در اثبات موارد لوث جایز و اقامه قسامه را ضروری شمرده‌اند. در گروه دوم تنها می‌توان نظریه آیت‌الله سبحانی را برشمرد. ایشان آزمایش مذکور را تحت شرایطی از حالت‌های لوث دانسته و نیاز به قسامه را برای متهم دانستن شخص ضروری می‌دانند.

گروهی که استفاده از این علم را به‌عنوان صوری از علم قاضی جایز ندانسته‌اند. در گروه سوم آیت‌الله مکارم شیرازی، نوری همدانی و مدنی تبریزی قرار دارند که آنها استفاده از علم دی ان ای را برای اثبات جرم جایز ندانسته‌اند و اظهار داشته‌اند که استفاده از این روش و علوم حجت شرعی

ندارد. مقام معظم رهبری آیت‌الله خامنه‌ای نظری دیگر و خارج از این تقسیم‌بندی‌ها داشته و ایشان ملاک را در این‌گونه موارد قانون و مقررات دانسته‌اند.

فقدان یک وحدت رویه در آرا و نظرات فقهای بزرگ می‌تواند به دلیل عدم توجه کافی جوامع دانشگاهی و حوزوی به روش‌های مولکولی کشف جرم و همچنین ناآشنایی برخی از فقها و علمای بزرگ با علوم جدید باشد چرا که به‌عنوان نمونه آیت‌الله اردبیلی که با مسائل حقوقی و فقهی سر و کار بیشتری داشته و سمت حکومتی داشته‌اند، استفاده از این روش را با توجیه علمی جایز شمرده‌اند.^{۲۹} اجبار متهم به انجام هر نوع آزمایش مجازاتی زائد بر مجازات قانونی جرم است که برخلاف اصل قانونی بودن جرم و مجازات است. همچنین الزام متهم به انجام آزمایش تعرض به حریم خصوصی او محسوب شده و مغایر با نص قرآن کریم در خصوص حرمت تعرض به حریم خصوصی و قبح تجسس و قواعد فقهی تسلیط و لاضرر، اصل عدم ولایت، اصل احتیاط و همچنین اصول قانون اساسی است. نهایتاً چنانچه شخص رضایت به انجام اقدامات پزشکی را ندهد پزشک مجاز به انجام آزمایش نخواهد بود زیرا اصل غیرقابل تعارض بودن جسم انسان در علم پزشکی این‌گونه اقتضا دارد. شاید بتوان قائل بود مقام قضایی می‌تواند برای کشف جرم متهم را مجبور به انجام آزمایش بکند؛ چرا که وظیفه حاکمیت برقراری نظم و امنیت است. بنابراین حق دارد در مورد کسانی که متهم به اخلال در نظم و امنیت جامعه هستند هر اقدام تحقیقی مشروعی به عمل آورد. مضافاً اینکه تهیه شناسنامه هویت ژنتیکی افراد با بهره‌گیری از نیروهای متخصص و روش‌ها و تجهیزات روزآمد در بند «ز» ماده ۲۱۱ قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران مورد تأکید قرار گرفته و بند «ج» ماده ۳۸ قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور به پزشکی قانونی اجازه تشکیل بانک ژنتیک متهمان، محکومان و متوفیان را داده است؛ لذا با عنایت به اینکه اذن در شیء، اذن در لوازم آن نیز خواهد بود و با توجه به این مهم که دستورالعمل تشکیل بانک اطلاعات هویت ژنتیک ایران (مصوب ۱۳۹۲/۱۱/۲۰ رئیس قوه قضاییه) این آزمایش‌ها را منع نکرده است؛ بنابراین می‌توان متهمان و محکومان را ملزم به انجام این آزمایش‌ها کرد.

اما در پاسخ می‌توان گفت که اگرچه امروزه ضرورت استفاده از ادله علمی در نظام عدالت کیفری بر همگان آشکار است. اما تحصیل و استناد به همه ادله از جمله ادله علمی مشروط به رعایت ضوابط قانونی و قواعد و هنجارهای اخلاقی است. نمی‌توان به هر دلیلی استناد کرد و به هر شیوه‌ای تحصیل دلیل کرد. استفاده از زور، اجبار و شکنجه در حل پرونده پذیرفته نیست. اگرچه قانونگذار در برخی مقررات از جمله مواد پیش‌گفته اشاراتی به ادله علمی کرده است ولی اولاً این مقررات صرفاً در مورد موضوع خاص است (ژنتیک) و مثلاً در مورد فضای مجازی نیست، ثانیاً در متن این مقررات هیچ اشاره‌ای به موضوع حریم خصوصی و الزام به انجام آزمایش نشده است. بهتر است قانونگذار با توجه به تجربیات سایر کشورها خصوصاً کشورهای اسلامی، مطالعات و تحقیقات محققین داخلی و

۲۹. جمال بیگی، سجاد نصیری و مریم شیریان نسل، «نقش ادله بیولوژیکی در کشف جرایم و چالش‌های فقهی و حقوقی فراروی آن در ایران»، فصلنامه کارآگاه ۳۸ (۱۳۹۶)، ۱۳۴ و ۱۳۳.

متون و پیش‌نویس‌های قانونی پیشین نسبت به تهیه قانونی جامع و فراگیر اقدام نماید. تعریف حریم خصوصی، مصادیق آن، حدود و شرایط دخالت و نقض حریم خصوصی، افراد مجاز به مداخله و ... از جمله مهم‌ترین مواردی است که باید در این قانون تعیین و تبیین شود.

۲- چالش‌های قضایی

۲-۱- بی‌توجهی به ادله علمی

بی‌توجهی به ادله علمی در رویه قضایی شامل عدم ارجاع امر به کارشناس، منتظر پاسخ کارشناس نماندن، نپذیرفتن نظر کارشناس بدون استدلال، ارجاع به کارشناس غیر مرتبط یا ناکامل بودن تخصص هیأت کارشناسان، عدم تأمین هزینه استفاده از ادله علمی با توسل به ظرفیت‌های قانونی است که نمونه‌هایی از آرا در تأیید این مصادیق به‌عنوان شاهد مثال آورده می‌شود.

۲-۱-۱- نپذیرفتن نظر کارشناس بدون استدلال

در دادنامه شماره ۵۲۷-۸/۵/۹۱ شعبه ۱۰۸۸ دادگاه عمومی جزایی تهران در خصوص اتهام متهم مبنی بر شرب خمر با توجه به دلایل، قرائن و امارات متقن و موجد حصول علم و یقین بر بزهکاری متهم در حد استقرار حد شرعی، خصوصاً گواهی پزشکی قانونی متعاقب اخذ تست الکل و وجود مقادیر بسیار زیادی الکل در بدن وی ناشی از شرب خمر به تشخیص پزشکی قانونی و رانندگی با وسیله نقلیه موتوری در حال بسیار نامتعادل به دلالت گزارش ضابطین قضایی، حکم محکومیت وی به تحمل هشتاد تازیانه حد شرعی صادر و اعلام می‌نماید. دادگاه تجدیدنظر با توجه به انکار متهم و اظهارات وی که وقوع یا عدم وقوع بزه را مواجه با تردید ساخته است، نظر به عدم کفایت ادله و با عنایت به اصل برائت، حکم بر نقض رأی بدوی و برائت متهم صادر می‌نماید.^{۳۰}

اگرچه در جرایم دارای جنبه حق‌اللهی محض بنا بر عدم تجسس و پرده‌پوشی است، ولی شرب مسکر صرف مانند زمانی که در معابر و انظار عمومی نباشد یا شرب مسکر در منزل یا مهمانی خصوصی بدون تظاهرات مستانه و اذیت و آزار برای همسایگان متفاوت از رانندگی در حال مستی است. جرم اخیر و رفتار فرد مستی که در ملاء عام عربده‌کشی می‌کند جنبه عمومی دارد چرا که اثر فعل مجرمانه بازخوردی اجتماعی داشته و عموم مردم و جامعه متضرر و بزه‌دیده هستند و خطر و احتمال وقوع آسیب به دیگران توسط چنین افرادی بسیار زیاد است. بنابراین حفظ نظم عمومی و جلوگیری از هرج و مرج و بازدارندگی عمومی و خصوصی اقتضای پذیرش نظر کارشناسی و صدور حکم بر اساس آن را دارد. سایر کشورها نیز چنین رفتارهایی را جرم‌انگاری کرده‌اند^{۳۱} و به‌نظر می‌رسد قانونگذار ایران نیز با ملاحظه این رویه، در کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی (تعزیرات)، رانندگی

۳۰. سامانه ملی آرای قضایی، پیشین.

۳۱. برای نمونه نک: ماده ۲-۲۰۸ قانون جزای ژاپن، ماده (۱)۳۱۶ قانون مجازات آلمان، مواد ۱-۶-۲۲۱ و ۱-۱۹-۲۲۲ و ۱-۲۰-۲۲۲ قانون مجازات فرانسه، ماده ۲۸۶ قانون مجازات عمان، مواد ۳ و ۴ قانون ترافیک جاده‌ای انگلستان.

در حال مستی را جرم تلقی کرده است. بنابراین با توجه به تعزیری بودن این جرایم، فقدان سابقه شرعی و لطعات ناشی از آن به عموم افراد، نمی‌توان به اندک شبهه‌ای مجازات را ساقط دانست و نظر کارشناس را بدون دلیل رد کرد. طبیعی است مجرم منکر ارتکاب جرم می‌شود ولی قاضی موظف است از هر طریق مشروع به تحصیل دلیل پرداخته تا به حقیقت برسد. یکی از ابزارهای تحقیق، ارجاع و استفاده از ادله علمی است که احتمال خطا و اشتباه در آن اصولاً کم است. با توجه به اینکه قاضی موظف است حکمی صادر نماید که مستند، مستدل و موجه باشد (اصل ۱۶۶ قانون اساسی، مواد ۲ و ۳۷۴ قانون آیین دادرسی کیفری)؛ قاضی باید به صورت مدلل و مشروح اعلام نماید چرا نظریه کارشناس را نپذیرفته است؟ آیا مدارک و مستندات در پرونده وجود داشته که با نظر کارشناس در تضاد بوده یا آن را بی‌اعتبار ساخته است؟ آیا مستند علمی وجود داشته که گواهی پزشکی قانونی را کم‌ارزش اعلام نموده است؟ اگر قاضی بخواهد نظر کارشناس را رد نماید باید از سایر کارشناسان دعوت به عمل آورد یا نظریه کارشناس را نزد متخصص علم یا فن مربوط ارسال و نظر ایشان را استعلام کند (ماده ۱۶۵ قانون آیین دادرسی کیفری) و نمی‌تواند بدون هیچ دلیلی نظر کارشناس را نپذیرد. وقتی نظر کارشناسی در چنین جرم دارای جنبه عمومی وجود دارد نمی‌توان به عدم کفایت ادله استناد کرد.

در پرونده دیگری دادرسی شعبه ۱۰۲۴ دادگاه عمومی جزایی تهران طی دادنامه شماره ۰۰۵۵۸ مورخ ۹۱/۷/۱۵ با نظر به اعلام اداره تشخیص هویت در خصوص مکالمات ضبط شده از گوشی تلفن متهم، بزه انتسابی را محرز می‌داند ولی شعبه ۹ دادگاه تجدیدنظر استان تهران طی دادنامه شماره ۰۰۳۵۰۹۰۰۲۲۰۹۹۷۰۹۲۰ مورخ ۱۳۹۲/۰۴/۱۰ نظر به اینکه در پرونده تنها دلیل، گزارش مرکز تشخیص هویت پلیس آگاهی ناجا می‌باشد که اعلام داشته با بررسی صدای موکل تجدیدنظرخواه و صدای ضبط شده به نظر می‌رسد اصوات مضبوط در گوشی تلفن موردنظر متعلق به نامبرده است و نمی‌توان با شک و تردید و یا تشابه امری؛ فردی را مجرم تشخیص داد، به دلیل عدم قناعت وجدانی مبنی بر اینکه با تشابه صدا بتوان کسی را مجازات کرد با نقض دادنامه معترض‌عنه رأی بر براءت موکل تجدیدنظرخواه صادر می‌نماید.^{۳۲}

نقد وارده به رأی تجدیدنظر این است که پرونده شاکی خصوصی داشته که به جرم افترا خواستار مجازات متهم شده است. در حق الناس در صورت مطالبه، دقت و کنکاش جهت کشف حقیقت منع نشده بلکه جایز و لازم است. اگر ایراد دادگاه به این است که نظر کارشناسی به صورت جزم بیان نشده است، می‌بایست کارشناسان را ملزم به اظهار نظر قطعی می‌کرد. در غیر این صورت، همان‌گونه که پیش از این گفته شد نمی‌تواند بدون استدلال نظر کارشناسی را نپذیرد.

۲-۱-۲- عدم تأمین هزینه آزمایش

در جریان پرونده‌ای که منجر به دادنامه قطعی به شماره ۰۰۲۲۰۸۶۰۰۹۹۷۰۹۳۰ شده است مقرر

۳۲. سامانه ملی آرای قضایی، پیشین.

می‌گردد که جهت بررسی نمونه سوپاخذ شده از شاکی و دی ان ای متهم، به پزشکی قانونی معرفی گردند که به لحاظ عدم تأمین هزینه آزمایش‌های مذکور نتیجه‌ای به دست نیامده است.^{۳۳} همچنین شعبه ۱۰۴۵ دادگاه عمومی جزایی تهران به علت عدم پرداخت هزینه کارشناسی مورد تقاضای متهم در فرجه قانونی آن را از عداد دلایل متهم خارج نموده است.^{۳۴} نخست اینکه طبق قسمت اخیر ماده ۵۶۰ قانون آیین دادرسی کیفری در هر صورت از متهم هیچ هزینه‌ای بابت حق الزحمه کارشناسان، مترجمان و پزشکان اخذ نمی‌شود. دوم اینکه اگرچه شاکی باید هزینه‌های مقرر از جمله حق الزحمه کارشناس و آزمایش‌ها را پرداخت کند، ولی در همین ماده تصریح شده است در صورتی که شاکی از پرداخت امتناع کند، هزینه مذکور از اعتبارات قوه قضائیه پرداخت می‌شود و از طریق اجرای احکام مدنی از اموال وی وصول می‌شود. در صورتی که به تشخیص مقام قضایی، شاکی قادر به پرداخت هزینه‌های فوق نباشد، هزینه از اعتبارات قوه قضائیه پرداخت می‌شود.

۲-۱-۳- عدم ارجاع به پزشکی قانونی جهت انجام آزمایش دی ان ای توسط دادگاه بدوی

در پرونده‌ای که منجر به دادنامه قطعی شماره ۱۶۴۰۰۰۹۱۰۰۰۹۳۰۹۹۷۰ مورخ ۱۳۹۳/۰۳/۱۰ شده است، شاکی با طرح شکایتی علیه همسرش دایره به زنا یا قید احسان خواستار رسیدگی شده؛ شاکی در جلسه دادگاه اعلام نموده است:^{۳۵} فرزند سه ساله‌ام از من نمی‌باشد و تقاضای آزمایش DNA دارم. دادگاه بدون هیچ اقدامی قرار منع تعقیب صادر نموده است.

اگرچه درخواست طرفین دعوا تکلیفی برای دادگاه در ارجاع به کارشناسی ایجاد نخواهد کرد، در عین حال اختیاری بودن به این معنا نیست که دادگاه در پذیرش یا رد درخواست ارجاع به کارشناس، آزادی کامل داشته باشد. اصولاً رجوع به کارشناس اختیاری است ولی هرگاه طبع کار اقتضای دخالت کارشناس را داشته باشد، دادگاه در ارجاع موضوع به کارشناس ملزم خواهد بود زیرا ارجاع به کارشناس، سلامت دادرسی و بی‌طرفی دادرس را تضمین می‌کند.

همچنین اگر در ارتکاب جرم جنسی حقوق افراد مطرح باشد، استناد به حق الهی بودن در جهت پذیرفتن و عدم ارجاع به ادله علمی نادرست است. ماده ۱۰۲ قانون آیین دادرسی کیفری مواردی که جرم در مرئی و منظر عام واقع شده و یا دارای شاکی یا به عنف یا سازمان‌یافته باشد را از موارد ممنوعیت تعقیب و تحقیق در جرایم منافی عفت استثنا کرده است. بنابراین در چنین مواردی در جهت کشف حقیقت و رعایت حق الناس بایستی از تمام ادله از جمله ادله علمی استفاده کرد.

۲-۱-۴- صدور رأی توسط دادگاه بدوی بدون دریافت پاسخ آزمایش

در دادنامه شماره ۶۰۲ مورخ ۱۳۹۳/۵/۱۴ صادر شده از شعبه ۳۹ دادگاه تجدیدنظر استان ... علی‌رغم

۳۳. همانجا.

۳۴. همانجا.

۳۵. همانجا.

نامه صادره از رئیس اداره کمیسیون‌های پزشکی مبنی بر اینکه جهت اظهارنظر قطعی پیرامون تعیین زمان وقوع شکستگی‌ها، ارائه گرافی‌های بعد از حادثه ضرورت داشته و علی‌رغم تخصصی بودن موضوع و استعلام دادگاه از مرکز یادشده و قبل از بررسی نهایی و وصول پاسخ آن مرکز، دادگاه مبادرت به تعیین دیه نموده است.^{۳۶} درحالی‌که چه‌بسا در صورت بررسی گرافی‌ها مشخص می‌شد که شکستگی‌ها مربوط به قبل از حادثه بوده و منتسب به عمل متهم نبوده است. همچنین با توجه به تفاوت دیه حسب اینکه شکستگی پس از جنایت به‌گونه‌ای اصلاح شود که هیچ عیب و نقصی در آن باقی نماند یا با عیب و نقص اصلاح شود یا برای آن عضو دیه مقدری نباشد و تفاوت دیه در صورت درمان بدون عیب و معیوب، و با لحاظ اینکه اظهارنظر در کلیه این موارد امری تخصصی و غیرحقوقی است، قاضی باید منتظر اظهارنظر تکمیلی کارشناسان می‌ماند و بر اساس نظر آنان رأی صادر می‌نمود.

۲-۱-۵- انکار نقش ادله علمی در ایجاد علم متعارف

شعبه شانزدهم دیوان عالی کشور پس از قرائت گزارش عضو ممیز و ملاحظه اوراق پرونده و نظریه کتبی دادیار دیوان عالی کشور اجمالا مبنی بر رد تجدیدنظرخواهی در خصوص دادنامه شماره ۰۰۵۶۰ مورخ ۱۳۹۲/۱۲/۱۷ مشاوره نموده، چنین رأی می‌دهد: «با عنایت به ... و مدافعات متهمان در مراحل مذکوره و انکار بزه زنا با همدیگر در جمیع مراحل و از اینکه اکثریت اعضای دادگاه از طریق علم، اتهام زنای غیرمحصن و محصنه را محرز دانسته و به مجازات متهمان اظهارنظر و آنان را محکوم نموده‌اند و مستند علم آنان جز شکایت شاکی و نتیجه آزمایش دی ان ای می‌باشد که این دو مورد موجب حصول علم نوعی و متعارف نمی‌باشد، با وصف حال اعتراض و تجدیدنظرخواهی شاکی به نظر صحیح نبوده و مردود اعلام می‌گردد.»^{۳۷}

علم قضایی، حاصل راه‌های متعارف است. راه‌های متعارف همان شرایط و اوضاع و احوال و به تعبیر قانون امارات است که این قرائن و شرایط، علم عادی موردنظر قانون را به وجود می‌آورد. اماره امر معلومی است که به وسیله آن امر مجهولی که مورد ادعا است، ثابت می‌شود. بنابراین اموری که به وسیله امارات ثابت می‌گردند، معتبر شناخته می‌شود زیرا امارات کاشف از واقع هستند. سازنده علم قضایی همه طرق، قرائن متعارف و مستندات بین است؛ از جمله تکنولوژی، روش‌ها و ابزارهای پیشرفته و آزمایش‌های علمی. آنچه به‌عنوان علم قضایی در فقه اسلامی مطرح می‌باشد محصول همین امارات است. بر همین مبنا می‌توان گفت که در فقه اسلامی مجموعه امارات قانونی و قضایی (از جمله ادله و آزمایش‌های علمی) عناصر قرینه‌ای تشکیل‌دهنده علم قضایی یا همان راه‌های متعارف و مستندات بین هستند. بنابراین استدلال شعبه دیوان عالی مبنی بر اینکه نتیجه آزمایش DNA موجب حصول علم نوعی و متعارف نمی‌شود محل اشکال است خصوصا اینکه آزمایش مذکور دقت

۳۶. همانجا

۳۷. همانجا

بالایی دارد.

۲-۱-۶- انکار نقش ادله علمی در اثبات برخی جرایم و دعاوی

در پرونده بدوی به کلاسه ۹۰۰۹۲۴ شعبه ۲۶۳ دادگاه عمومی مجتمع قضایی خانواده دو ونک تهران؛ وکیل خواهان (وراث زوج) دادخواستی به خواسته نفی ولد و اثبات فرزندخواندگی طرح می‌نماید. به موجب دادنامه شماره ۱۵۱۲-۹۰/۱۰/۲۵-۱۳۹۰/۱۰ به شرح مندرج از جمله با استناد به آزمایش دی ان ای با وارد دانستن دعوی، رأی بر عدم انتساب خوانده به‌عنوان فرزند مرحوم صادر می‌گردد. پس از تجدیدنظرخواهی و معرفی وی جهت انجام آزمایش دی ان ای، پزشکی قانونی اعلام می‌ماید که بین الگوی دی ان ای خانم (فرزندخوانده) و مرحوم در پیش از دو محل عدم تجانس ژنتیکی مشاهده شده است. لذا نظریه ارائه شده قطعی بوده و مجدداً تأیید می‌گردد و با توجه به عدم تجانس‌های موجود، وی نمی‌تواند با آقایان الف. و ع. و ع. رابطه نسبی داشته باشد. ولی دادگاه تجدیدنظر با این استدلال که آزمایش دی ان ای دلیل شرعی و قانونی برای اثبات ادعای نفی نسب نبوده، دادنامه تجدیدنظر خواسته را نقض و حکم به بطلان دعوی بدوی صادر می‌نماید و پس از فرجام‌خواهی، شعبه یک دیوان عالی کشور طی دادنامه شماره ۹۲۰۹۹۷۰۹۰۶۱۰۰۶۳۴ مورخ ۱۳۹۲/۰۷/۲۰ رأی فرجام‌خواسته را ابرام می‌نماید.^{۳۸}

در پرونده مشابه دیگری شعبه ۱۸ دادگاه عمومی اصفهان با توجه به جواب آزمایش‌های دی ان ای در مرکز پزشکی قانونی اصفهان و تهران و مرکز ژنتیک پزشکی اصفهان، طی دادنامه شماره ۱۷۳۷ مورخ ۱۳۹۰/۹/۳۰ نسبت ابوت خوانده با فرزند موردنظر را مورد تأیید قرار نداده و استدلال نموده که دلیل خواهان تنها اماره فراش می‌باشد و اماره فراش در صورتی پذیرفته می‌شود که قرائن و شواهد و اوضاع و احوال با آن مغایرت نداشته باشد و در ما نحن فیه به لحاظ سه مورد پاسخ پزشکی قانونی که صراحتاً رابطه ابوت را انکار کرده‌اند وصف مذکور مفقود است. شعبه نهم دادگاه تجدیدنظر استان اصفهان تجدیدنظرخواهی نسبت به دادنامه بدوی را با توجه به سند عادی عقد نکاح موقت و گواهی ولادت طفل که مشخصات خوانده به‌عنوان پدر طفل به صورت کامل در متن آن آمده است و اینکه تجدیدنظر خوانده در پرونده دیگری رابطه زوجیت موقت خود را با تجدیدنظرخواه پذیرفته و اینکه تجدیدنظرخواه از قریب هفت ماه قبل از وضع حمل در قید زوجیت تجدیدنظر خوانده بوده است، در نتیجه به اعتقاد دادگاه قضیه تابع قاعده فراش بوده چه آنکه چنین ادعایی نیز در طول مدت شروع بارداری تا ولادت طفل و بعد از آن از ناحیه زوج مطرح نشده است، فلذا طی دادنامه شماره ۳۹۰ مورخ ۹۱/۳/۲۴ ضمن نقض رأی تجدیدنظر خواسته مستنداً به قاعده فراش و ماده ۱۱۵۸ قانون مدنی رأی بر اثبات نسب طفل مشترک و انتساب نسب وی به تجدیدنظر خوانده صادر می‌نماید. شعبه ۸ دیوان عالی کشور رأی فرجام‌خواسته را طی دادنامه شماره ۹۱۰۹۹۷۰۹۰۶۸۰۱۰۷۱ مورخ ۱۳۹۱/۰۷/۲۹ ابرام می‌نماید.

۳۸. همانجا

در پرونده دیگری شعبه ۲۶ دیوان عالی کشور در دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۰۹۰۹۹۰۰۰۷۰ مورخ ۱۳۹۳/۰۲/۲۴ اعلام می‌نماید قاعده فراش بر قاعده کارشناسی مقدم است.^{۳۹} نقدی که به این آرا وارد است این است که هر دو قاعده فراش و آزمایش DNA اماره هستند. به فرض که هر دو هم‌وزن و هم‌ارزش باشند؛ در فرض تعارض، اماره‌ای که کاشفیت و اصابت آن به واقع بیشتر باشد مرجح است و درجه اصابت آزمایش علمی به واقع نزدیک‌تر است تا اماره صرف (فراش)، خصوصاً آزمایش DNA که احتمال خطا در آن بسیار اندک است. همچنین اماره فراش در زمانی وضع شده که ابزار علمی در جهت کشف حقیقت وجود نداشته و در زمان خود راهی برای فصل خصومت بوده و موجب استحکام خانواده و مانع از طرح دعوی متعدد می‌شده است. ولی امروزه این اماره تاب مقاومت در برابر دلیل علمی را ندارد. قاضی موظف است از طرق مشروع و مذکور در قانون تحقیق نموده تا به حقیقت برسد و یکی از این طرق، توسل به نظر کارشناس و متخصص است. قاضی نمی‌تواند در مسائل تخصصی و فنی خود به اظهارنظر بپردازد و نظر کارشناس را جویا نشود یا بدون دلیل نظر وی را نپذیرد.

انکار نقش ادله علمی در ایجاد علم متعارف و نپذیرفتن آن در جرایم جنسی دارای شاکه خصوصی و اعتبار موضوعیت برای امارات و ادله شرعی در چنین مواردی، موجب پامال شدن حقوق طرفین پرونده است. چنین مواردی که جنبه حق‌الناسی داشته و حق مطالبه شده است منعی برای تحقیق و تفحص و استفاده از آزمایش‌های پیشرفته پزشکی و علمی وجود ندارد. اگر هدف نخستین دستگاه قضایی، اجرای عدالت باشد در پوسته و ظاهر نمی‌ماند و به ماهیت و محتوا اهمیت می‌دهد. چرا نباید نتیجه آزمایش DNA یا سایر آزمایش‌ها با درصد خطای پایین را که حقیقت را بهتر نمایان می‌کند پذیرفت؟ وقتی که در کتب فقهی استفاده از قرعه برای اثبات نسب پذیرفته شده است^{۴۰}، نشانگر عدم انحصار قاعده فراش در اثبات نسب است. آیا ادله علمی برای قاضی از قرعه علم‌آوری کمتری دارد؟ آزمایش‌های علمی امارات قضائی هستند و اماره فراش، اماره‌ای قانونی است و حتی اگر تقدم اماره قضایی بر اماره قانونی را نپذیریم، باید دست قاضی برای اتخاذ تصمیم مطابق با مستندات پرونده باز باشد.

۲-۲- اطاله دادرسی ناشی از عدم رعایت مقررات ناظر بر کارشناسی

۲-۲-۱- تأخیر و تعلل در ارائه نظریات و عدم حضور در وقت مقرر

بخش قابل توجهی از علل اطاله دادرسی مربوط به تأخیر در ارائه نظریات کارشناسی و عدول از مهلت‌های تعیین شده با توسل به دلایل غیرموجه می‌باشد. کارشناس در صورت فقدان جهات رد و در حال اشتغال بودن، موظف به پذیرش ارجاع و انجام کارشناسی است. متأسفانه برخی از

۳۹. همانجا

۴۰. شهید ثانی، *مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام*، جلد ۸ (قم: انتشارات مؤسسه المعارف الإسلامیة، بی تا)، ۳۸۰.

کارشناسان به دلایلی مانند تعداد زیاد ارجاعات، پایین بودن دستمزد، عدم امکان حضور هم‌زمان هیأت کارشناسان جهت اجرای قرار، عدم صلاحیت یا تبانی با اصحاب دعوا از حضور در وقت تعیین شده طفره می‌روند. ایجاد سامانه و ارجاع به صورت نظام‌مند و بر اساس صلاحیت موجب تقسیم کار و ارجاع پرونده به صورت مساوی بین تمامی کارشناس‌ها می‌شود. تأخیر پیش‌آمده در ارائه گزارش کارشناسان موجب مراجعه مکرر ارباب رجوع به دستگاه قضایی و کارشناس و در نهایت موجب بدبینی به دستگاه قضایی و کارشناسان توسط مردم می‌شود. آموزش مداوم کارشناسان، افزایش نظارت بر آنها و آگاه کردن آنها از آخرین روش‌ها، اطلاعات و فناوری روز در جهت بهره‌برداری از آنها در انجام بهتر امور کارشناسی می‌تواند موجب تسریع در اظهارنظر شود. کارشناسان باید بدانند تأخیر و تعلل در انجام موضوعات ارجاعی تخلف بوده و مقام قضایی می‌تواند هرگونه مسامحه، تعلل و تخلف کارشناسان از انجام وظایف قانونی را به نهاد مربوطه جهت رسیدگی اعلام نماید. ایجاد نظام مناسب نظارت، ارزشیابی و رتبه‌بندی بر مبنای عملکرد می‌تواند موجب پیشگیری از وقوع تخلف و تشویق کارشناسان قانون‌مدار شود.^{۴۱}

۲-۲-۲- تبصره ۲ ماده ۱۵۶ قانون آیین دادرسی کیفری به قاضی اجازه داده است که اگر حوزه‌ای فاقد کارشناس رسمی دادگستری باشد یا اینکه تعداد کارشناس کم باشد یا در دسترس نباشند، از کارشناسان رسمی حوزه قضایی مجاور یا اهل خبره انتخاب کند. در برخی از شهرستان‌ها و بخش‌ها ممکن است کارشناس زبده و موردنیاز در رشته خاصی وجود نداشته یا به تعداد لازم نباشند. به همین خاطر دادگاه مجبور به دعوت از کارشناس از شهرستان‌های مجاور می‌شود که رفت و آمد آنان و مراجعه به شهر موردنظر و پیمودن مسافت طولانی نیز باعث کندی روند دادرسی می‌شود. بند «الف» ماده ۱۱ دستورالعمل ساماندهی زمان و فرایند کارشناسی رسمی دادگستری مصوب ۱۳۹۹ رئیس قوه قضائیه، مراجع قضایی و دادگاه‌ها و شعب حل اختلاف را از ارجاع امر کارشناسی به کارشناسان غیررسمی، جز در مواردی که در آن حوزه قضایی کارشناس به تعداد کافی وجود نداشته یا در دسترس نباشد منع کرده است.

۲-۲-۳- ارائه نظریات مبهم، کلی، ناقص یا نادرست

قاضی باید در صدور قرار کارشناسی به نحوی عمل کند که موضوع، موارد و جزئیات کارشناسی، حدود و صلاحیت کارشناس به صورت کامل، صریح و روشن ذکر شود تا کارشناس وظیفه خود را بداند. ممکن است کارشناس یا هیأت کارشناسی عمداً یا سهواً از ارائه نظریه شفاف و صحیح خودداری کند. ارائه نظریه کارشناسی به شکل غیر مستند، غیر فنی و با احتمال و اما و اگر، باعث اعتراض طرفین پرونده شده و موجب ارجاع پرونده به هیأت‌های بالاتر و طولانی‌تر شدن روند دادرسی می‌شود. البته باید توجه داشت که اعتراض بایستی مبتنی بر دلایل موجه و مستند باشد تا

۴۱. رجب گلدوست جویباری و جهاندار اکبری، «عوامل انسانی اطاله دادرسی در امور کیفری»، مجله تحقیقات حقوقی (۱۳۸۸)، ۳۰۸.

قابل ارجاع به هیأت کارشناسی باشد. معمولاً کارشناس به صورت حضوری نظریه‌اش را به قاضی تحویل نمی‌دهد (آخریاً و با راه‌اندازی سامانه، از طریق دفتر خدمات الکترونیک قضایی یا خودکاربری ارسال می‌شود و محاکم از پذیرش کتبی نظر کارشناس اجتناب می‌کنند) یا اگر هم در دادگاه حاضر شود قاضی نظریه را در آن لحظه مطالعه نمی‌کند و صرفاً به دفتر دستور ضم نظر به پرونده را می‌دهد تا آن را در وقت مقتضی (وقت احتیاطی) مطالعه و بررسی کند. در این زمان است که اگر کارشناس به درستی به سؤالات و درخواست‌های قاضی توجه نکند، نظریه را پر از ابهامات و کلی‌گویی‌ها می‌بیند و قاضی مجبور می‌شود نظریه تکمیلی از کارشناس بخواهد که به نوبه خود منجر به طولانی شدن بی‌مورد دادرسی می‌گردد.

سند تحول در جهت حل این مشکل، ایجاد کاربرگ استاندارد را پیش‌بینی کرده که در آن دلایل ضرورت ارجاع به کارشناسی و موضوعات لازم برای اظهار نظر ذکر شود. با توجه به اینکه در مواد ۱۵۵ و ۱۶۰ قانون آیین دادرسی کیفری به تعیین دقیق موضوع ارجاع شده به کارشناسی اشاره شده است، این کاربرگ در راستای فراهم کردن زمینه اجرای این مواد است. همچنین سند تحول به درستی نظرات نادرست برخی کارشناسان را به‌عنوان عاملی برشمرده که آرا و تصمیمات قضایی را غیر متقن کرده است. راهکار پیش‌بینی شده ایجاد مؤسسات تخصصی کارشناسی رسمی دارای مسؤولیت تضامنی است تا هم نظرات گروهی جایگزین اظهار نظر فردی شود و هم وجود مسؤولیت تضامنی، منجر به دقت بیشتر مؤسسه و کارشناسان در ارائه نظر شود.

۲-۲-۴- عدم اطلاع دادگاه از وجود جهات رد کارشناسی، تعلیق یا مرخصی کارشناس

به موجب ماده ۲۶۱ قانون آیین دادرسی مدنی و ماده ۱۵۸ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ کارشناس مکلف به قبول امر کارشناسی است که از سوی دادگاه به او ارجاع شده است، مگر آنکه دارای عذر موجه باشد یا موضوع از موارد رد کارشناس محسوب شود. اگر کارشناس علی‌رغم اطلاع از وجود جهات رد و اینکه حق دخالت و اظهار نظر را نداشته است، از اعلام معذوریت خودداری کند و طرفین از موضوع مطلع شوند (خصوصاً طرفی که نظریه یا رأی به نفعش صادر نشده است)، به احتمال زیاد وجود جهات رد را مستمسک و دلیلی جهت اعتراض به رأی نموده که سبب اطاله در همان مرحله دادرسی یا شروع مرحله بعدی دادرسی می‌شود.

بعضی اوقات نیز مقام قضایی موضوع را به کارشناس ارجاع می‌دهد در حالی که آن کارشناس فوت کرده، مرخصی است یا تعلیق شده است. تا زمانی که کارشناس یا طرفین، دادگاه را از این موضوع مطلع نکنند موضوع به کارشناس یا کارشناسان دیگر ارجاع نمی‌شود و دادرسی طولانی‌تر می‌شود. ایجاد دسترسی به پایگاه داده کارشناسان برای مرکز و کانون‌ها جهت ثبت و به‌روزرسانی اطلاعات مربوط به اسامی، صلاحیت فنی، حوزه قضایی و وضعیت فعالیت کارشناسان از جمله مرخصی، تعلیق یا لغو پروانه و سایر اطلاعات موردنیاز مراجع قضایی موجب بهبود فرایند کارشناسی می‌شود (بند «الف» ماده ۱۸ دستورالعمل ساماندهی زمان و فرایند کارشناسی رسمی دادگستری مصوب ۱۳۹۹

رئیس قوه قضائیه).

۲-۲-۵- ارجاع به هیأت‌های کارشناسی

یکی از موارد اطاله دادرسی پذیرش مکرر اعتراض به نظریات کارشناسی تا هیأت‌های یازده نفره و سیزده نفره است که هم هزینه زیادی به طرفین پرونده تحمیل می‌کند و هم باعث اطاله دادرسی می‌گردد، درحالی‌که نظریه کارشناسی طریقت دارد نه موضوعیت و چنانچه نظریه کارشناسی با سایر قرائن و اوضاع و احوال موجود در پرونده انطباق داشته باشد، پذیرش اعتراض نمی‌تواند موجه باشد. قضات نباید صرف اعتراض غیر مدلل طرفین را مستند ارجاع به تعداد بیشتر کارشناس قرار دهند و عنداللزوم نظر تکمیلی کارشناس (کارشناسان) را جویا شوند. ظاهراً هدف از نگارش ماده ۱۶۵ قانون آیین دادرسی کیفری جدید (مصوب ۱۳۹۲) حل این معضل بوده است. ولی در عمل همچنان اختلاف نظر بین قضات در تفسیر این ماده وجود دارد.^{۴۲} سند تحول با آگاهی از این اختلاف نظر و در جهت کاهش اطاله در فرآیند کارشناسی، پیشنهاد محدودسازی مراحل ارجاع به کارشناس تا هیأت پنج نفره و ارجاع بعد از مرحله سه نفره به انجمن‌ها و مراکز علمی و دانشگاهی تأیید صلاحیت شده با اصلاح قوانین و مقررات را مطرح کرده است.

۲-۲-۶- ارجاع به کارشناس غیر مرتبط یا ناکامل بودن تخصص هیأت کارشناسان:

در برخی موارد قاضی پرونده را به کارشناسی ارجاع می‌دهد ولی به دلیل اینکه موضوع در حیطه تخصص کارشناس نیست حتی اگر اظهار نظر نماید نمی‌تواند قابل استناد باشد. برخی مواقع نیز نیاز است که کارشناسان با صلاحیت‌های مختلف در مورد پرونده اظهار نظر کنند که قضات به این نکته بی‌توجهی می‌کنند.

۲-۳- پنهان کاری قضایی (بزهکاری ژنتیکی)

همان‌گونه که بزهکاری انفورماتیک به دلیل اعتماد بیش از حد به ادله علمی شکل گرفته، بزهکاری ژنتیکی نیز این‌گونه پدید آمده است. درجه بالای اطمینان و علم حاصله از دلیل ژنتیک نقطه قوت و درعین حال نقطه ضعف این شیوه است؛ چرا که با توجه به احتمال بسیار کم بروز خطا در نتیجه آن، دادرس کاملاً به آن اعتماد می‌کند. البته بر این اطمینان و اعتماد خرده‌ای نیست زیرا اگر روش‌های تشخیص ژنتیک به درستی صورت پذیرد احتمال درستی آن بسیار بالا است. ولی دادرس همیشه باید در ذهن خود یک نکته را مد نظر داشته باشد که اگرچه نیاز نیست همان دقت و هوشیاری را که در مورد سایر ادله (خصوصاً ادله سنتی) اعمال می‌کند در مورد ادله علمی هم مراعات کند، ولی نسبت به ادله علمی اعتماد مطلق می‌تواند آسیب‌زا باشد. جنایتکاران حرفه‌ای و باندهای سازمان‌یافته تبهکاری

۴۲. برای نمونه نشست قضایی شماره ۱۳۹۹-۷۶۳۱ مورخ ۱۳۹۸/۰۶/۰۴ شهر تهران، مذکور در «سامانه نشست‌های قضایی»، مرکز آموزش قوه قضائیه، ۱۴۰۰/۰۵/۲۷.

ممکن است ترفندها و روش‌هایی به کار برند که از ادله علمی نتیجه مطلوب حاصل نشود. مثلاً پیوند سلول‌های بنیادی یا مغز استخوان موجب تغییر کد ژنتیکی می‌شود و شناسایی افراد را غیرممکن می‌سازد. در خصوص جرایم با سبق تصمیم، جرایم سازمان‌یافته و مجرمین حرفه‌ای؛ اقداماتی مانند قرار دادن مقداری مو، بزاق، اسپرم، خون، تکه‌ای لباس، از دیگری به جهت انحراف روند پرونده و مظنون کردن دادرس به دیگری کاملاً محتمل است. به این منظور در پاراگراف آخر شق دوم ماده ۵۶-۷۰۶ آیین دادرسی کیفری فرانسه در مورد تعویض آثار ژنتیکی آمده است: فردی که از وی باید برداشت بافت صورت گیرد هر گونه اقدام متقلبانه یا قصد انجام اقدامات متقلبانه برای جانشین کردن مواد بیولوژیک خود با مواد بیولوژیک فرد ثالثی، همراه یا بدون رضایت وی بنماید به سه سال مجازات حبس و چهل و پنج هزار یورو جریمه نقدی محکوم خواهد شد.^{۴۳} بزهکاری ژنتیکی تنها به این جنبه ختم نمی‌شود و در مجموعه قوانین کیفری فرانسه موارد دیگری از این بزهکاری مدرن پیش‌بینی شده است. این جرم‌انگاری‌های قانون کیفری فرانسه نسبت به هر دستکاری ژنتیکی به طور دقیق در مواد ۲۵-۲۲۶ تا ۳۰-۲۲۶ مجموعه قوانین جزایی ذکر شده است. از این موارد می‌توان به جنبه‌های زیر اشاره نمود: جست‌وجو در کشف هویت ژنتیکی یک شخص با اهداف پزشکی و بدون رضایت وی، تحقیق در جهت کشف هویت ژنتیکی با مقاصد غیر پزشکی و علمی و یا خارج از دادرسی قضایی، افشای اسرار مربوط به هویت ژنتیکی افراد، انجام عمل کشف هویت ژنتیکی بدون دارا بودن اجازه‌نامه رسمی از مقامات ذی‌ربط. شروع به جرم موارد ذکر شده نیز در قانون پیش‌بینی شده و مانند مرتکب جرم اصلی مورد کیفر قرار خواهد گرفت.^{۴۴}

۴-۲- برخی مشکلات پزشکی قانونی

۴-۲-۱- تعلل در ارائه خدمات به موقع

سازمان پزشکی قانونی کشور به‌عنوان سازمانی تخصصی و مستقل در قوه قضاییه، با بهره‌گیری از کارشناسان و با استفاده از فناوری‌های نوین در راستای کشف حقیقت و کمک به استقرار عدالت در جامعه، نظرات کارشناسی خود را در امور پزشکی قانونی به مراجع ذی‌صلاح ارائه می‌نماید. بیشترین حجم فعالیت این سازمان در حوزه امور بالینی انجام می‌شود. کمیسیون‌های پزشکی سازمان پزشکی قانونی کشور، پرونده‌های قصور پزشکی و همچنین اعتراض به نظریات کارشناسی پزشکی قانونی در حوزه‌های مختلف از جمله معاینات بالینی، تشریح، تعیین علت فوت و روان پزشکی و ... را بررسی می‌کند. بخش تشریح و بررسی صحنه جرم هم هرچند حدود ۴ درصد فعالیت‌های این سازمان را دربرمی‌گیرد اما از تخصصی‌ترین بخش‌های این سازمان به شمار می‌رود. در بسیاری موارد به ویژه در مرگ‌های غیرطبیعی یعنی مرگ بر اثر حوادث، قتل، مرگ‌های ناگهانی و ... صدور جواز دفن

۴۳. عبدالله سجادیان، «کاربرد بیومولکول DNA در پرونده‌های قضایی»، فصلنامه کارآگاه ۱۳ (۱۳۸۹)، ۱۶۱-۱۶۰.

۴۴. امین جعفری، «تشخیص هویت ژنتیکی در علوم جنایی»، فصلنامه حقوق پزشکی ۱ (۱۳۸۶)، ۱۸۳.

و گواهی فوت به عهده پزشکی قانونی است، یعنی کارشناسان پزشکی قانونی باید با معاینه جسد دلایل مرگ فرد را مشخص کنند تا حق و حقوقی از متوفی ضایع نشود. با توجه به گستره زیاد وظایف محوله، انجام هر یک از آنها نیاز به امکانات و تجهیزات سخت‌افزاری و نرم‌افزاری و نیروی انسانی متخصص دارد. طبق آمار سایت سازمان پزشکی قانونی کشور فهرست مراکز این سازمان در سراسر کشور تنها ۳۱۹ مورد است^{۴۵} در حالی که تعداد حوزه‌های قضایی بسیار بیشتر از این تعداد است. بنابراین در تعدادی از شهرها مرکز پزشکی قانونی وجود ندارد و در برخی شهرها نیز امکانات و تجهیزات و متخصص وجود ندارد. بنابراین چاره‌ای جز ارجاع موضوع به مرکز استان یا تهران وجود ندارد. این نقل و انتقال که زمان زیادی برای آن صرف می‌شود، بر ادله و روند دادرسی تأثیر مخربی دارد. نبود یا کمبود امکانات سازمان پزشکی قانونی خصوصاً در مباحث علوم آزمایشگاهی و علوم پزشکی باعث شده تا اظهارنظر سریع، علمی و قاطع آنان در پرونده‌های جنایی گاهی مواقع آن‌گونه که شایسته و سزاوار است صورت نگیرد و تأخیر در اظهارنظر موجبات تأخیر در رسیدگی به پرونده‌های جنایی و متعاقب آن موجبات نارضایتی بزه‌دیدگان شود. معمولاً در بسیاری از مراکز پزشکی قانونی، آزمایشگاه‌های تخصصی وجود ندارد و معمولاً پس از نمونه‌برداری، نمونه برای انجام آزمایش‌های موردنیاز به مراکز خاص ارسال می‌شود که به علت تعداد زیاد نمونه‌های ارسالی، معمولاً پاسخ‌دهی چند ماه زمان می‌برد در حالی که زمان در بررسی برخی ادله حیاتی است و گذشت زمان سبب از بین رفتن ادله یا عدم امکان اظهارنظر دقیق می‌شود. حل این مشکل اساسی نیازمند این است که قوه قضائیه با کمک مجلس منابع لازم جهت ایجاد آزمایشگاه‌های تخصصی موردنیاز در شهرستان‌ها یا حداقل در مراکز استان‌های سراسر کشور را فراهم نموده و سازمان پزشکی قانونی با آموزش و تربیت نیروهای متخصص در آزمایشگاه‌های مذکور، استعلام‌های واصله را در اسرع وقت پاسخ دهند که بی‌شک پاسخگویی سریع، در بیشتر مواقع به حل مجهولات پرونده کمک نموده و موجب خواهد شد که پیگیری پرونده‌های جنایی که از حساسیت ویژه‌ای برخوردار است به شکلی منطقی و علمی انجام گرفته و با کشف جرم، آثار روانی منفی حاکم بر جامعه از بین رفته و با بازگشت آرامش، رضایتمندی مردم و بزه‌دیدگان نیز فراهم شود.

همچنین قانونگذار در راستای کاهش گستره مراجعات به سازمان پزشکی قانونی، بند «ج» ماده ۱۱۳ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران سازمان پزشکی قانونی کشور را مجاز دانسته است خدمات پزشکی قانونی موردنیاز دستگاه‌های دولتی و غیردولتی، نهادهای عمومی، مراکز تشخیصی و درمانی، بیمه‌ها، مردم و بخشی از وظایف مذکور در ماده (۱) قانون تشکیل سازمان پزشکی قانونی کشور مصوب ۱۳۷۲/۴/۲۷ به استثنای اظهارنظر در امور پزشکی قانونی و کارشناسی آن، کالبدشکافی و انجام امور آزمایشگاهی و پاراکلینیکی به دستور مراجع ذی‌صلاح قضایی را با اعمال نظارت کامل به گروه پزشکی معتمد که به این منظور تعیین

۴۵. «شعب و نمایندگی‌ها»، سازمان پزشکی قانونی، دسترسی در ۱۴۰۰/۶/۲۸.

خواهند شد و اگذار نماید. سازمان پزشکی قانونی در زمینه‌های گوناگونی فعالیت می‌کند و جهت انجام هر یک از آنها نیز نیاز به امکانات و تجهیزات ویژه به‌خصوص نیروی متخصص و ورزیده دارد. این در حالی است که به غیر از تهران تقریباً در سایر شهرها هیچ یک از مراکز پزشکی قانونی امکانات و تجهیزات و متخصصین موردنیاز را به‌طور کامل در اختیار ندارند. لذا در این مراکز در صورت لزوم به جز ارسال موضوع به تهران راه دیگری باقی نمی‌ماند. این نقل و انتقال که زمان زیادی برای آن صرف می‌شود، بر روند دادرسی نیز تأثیر منفی می‌گذارد. تجهیز مراکز مختلف در سایر استان‌ها برای رفع مشکل مذکور ضروری است.

به‌عنوان نمونه در پرونده‌ای که منجر به صدور دادنامه قطعی شماره ۹۳۰۹۹۷۰۹۰۹۲۰۰۲۵۲ مورخ ۱۳۹۳/۰۸/۱۰ شده است، تقاضای ارجاع امر به هیأت سه نفره کارشناسی شده است که پزشکی قانونی خراسان رضوی اعلام می‌کند چنانچه طرفین اعتراضی به نتیجه آزمایش ژنتیک داشته باشند بهتر است به مرکزی دیگر مانند تهران یا اصفهان یا شیراز ارجاع شود.^{۴۶}

۲-۴-۲- عدم اعلام قطعی و دقیق نظر کارشناسی

پرونده‌هایی وجود دارد که اعلام نظر قطعی و سریع در آنها امکان‌پذیر نیست مانند تصادفات جرحی، جراحات عمد و هر مورد مشابه دیگر که در آن نتوان تا زمان استقرار جنایت اظهار نظر کرد. زیرا به‌عنوان مثال دیه شکستگی عضوی که دارای دیه قدر است زمانی که بدون عیب بهبود یابد با زمانی که با عیب و نقص اصلاح شود متفاوت است (ماده ۵۶۸ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲). ممکن است در مواردی، به علت نبودن متخصص و تجهیزات لازم و یا حجم کاری از انجام برخی امور خودداری شود یا ارباب رجوع را معطل کرد. این امر علاوه بر هزینه و وقت اضافی که بر ارباب رجوع بار می‌کند، باعث اعمال سلیقه‌های شخصی و در موارد کوتاهی مراکز مربوط و به دنبال آن اعتراض مراجعین و نارضایتی می‌شود که هر یک از آنها بر اعتبار نظام عدالت کیفری اثری منفی می‌گذارد. در مواردی نیز پزشکی قانونی بدون دلیل خاصی از اعلام نظر نهایی خودداری می‌کند. این امر نیز باعث می‌شود که اگر فرد وکیل نداشته باشد مجدداً طرح شکایت کند یا حتی قاضی پرونده را به اشتباه مختومه کند که باعث افزایش آمار پرونده‌ها و مراجعات به دستگاه قضایی می‌شود.

۲-۴-۳- ابهام و تعدد رویه

طبق تعریف ماده ۱۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، دیه اعم از مقدر و غیرمقدر، مالی است که در شرع مقدس برای ایراد جنایت غیرعمدی بر نفس، اعضا و منافع و یا جنایت عمدی در مواردی که به هر جهت قصاص ندارد به موجب قانون مقرر می‌شود. اما بعضی از صدمات و جراحات و برخی اعضای بدن خصوصاً اعضای داخلی دیه معینی ندارند زیرا در زمان صدر اسلام در مورد آنها حکمی صادر نشده است (شاید چون از وجود آنها یا عملکردشان اطلاع نداشته‌اند). در

۴۶. سامانه ملی آرای قضایی، پیشین.

این‌گونه موارد قاعده‌تاً طبق مواد مختلف قانون مجازات اسلامی از جمله ماده ۵۵۹ ارش قابل مطالبه است و دادگاه با لحاظ نوع و کیفیت جنایت و تأثیر آن بر سلامت مجنی علیه و میزان خسارت وارده با در نظر گرفتن دیه مقدر و با جلب نظر کارشناس میزان آن را تعیین می‌کند. اگرچه ماده ۴۴۹ قانون مجازات دادگاه را تعیین‌کننده میزان ارش دانسته ولی نقش اصلی و غالب بر عهده پزشکان قانونی است. چگونگی تعیین ارش می‌تواند یکی از مسائل و مشکلات دادگستری‌ها و مراکز پزشکی قانونی باشد زیرا قاعده و تعریف دقیق و جامعی از چگونگی برآورد ارش در متون فقهی و قوانین جزایی ایران وجود دارد و تعیین میزان دقیق آن میسر نبوده و بسته به اینکه کارشناس پزشکی قانونی نوع صدمه وارده را چه تشخیص دهد از پرونده‌ای تا پرونده دیگر و از شهری تا شهر دیگر متفاوت است و این یعنی ممکن است برای صدمه و جراحتی مشابه، ارش و محکومیت متفاوت در نظر گرفته شود که مصداق بارز تبعیض و بی‌عدالتی است و موجب بی‌اعتمادی به نظام عدالت کیفری می‌شود. با توجه به اینکه محاسبه و پرداخت ارش و دیه در قوانین سایر کشورها به سبک و شیوه قانون ما مرسوم نیست (اگر دیه را خسارت بدانیم که بنا به دلایل فراوان که جای بحث آن در این رساله نیست، دیه خسارت است، نباید میزان آن مشخص باشد و بنابراین ارش نیز خسارت بوده و تابع میزان خسارت است)، منابع علمی معتبر و بین‌المللی به صورت مستقیم برای پزشکان قانونی و سایر محققین و کارشناسان قابل استفاده نخواهد بود. بنابراین هر کسی در این بادیه طریق خود می‌رود و از ظن و فهم خود در فهم و تفسیر قوانین دیات و تعیین میزان ارش اظهارنظر می‌کند. نتیجه چیزی جز تشتت آرا و تفاوت نظرات کارشناسی پزشکان قانونی و تضييع حقوق مراجعین نیست. بنابراین بهترین شیوه برای ارتقای کیفیت گزارش‌های پزشکی قانونی و ایجاد وحدت رویه در ارائه نظرات؛ برنامه‌ریزی جهت برگزاری دوره‌های آموزشی، تدوین و ابلاغ دستورالعمل‌های لازم و نظارت دقیق و مستمر بر اجرای آنها، همراه با ابهام‌زدایی از قوانین و مقررات مربوطه می‌باشد. روندی که به نظر می‌رسد پزشکی قانونی به سهم خود شروع کرده است.^{۴۷}

نتیجه‌گیری

هدف نهایی نظام عدالت کیفری کشف حقیقت، اجرای عدالت، مجازات و اصلاح مجرمان است. رسیدن به این هدف در بستر مقررات مناسب آیین دادرسی کیفری میسر می‌شود. زندگی ماشینی و عصر ارتباطات و فناوری اطلاعات سبک زندگی بشر را تغییر داده و مسائل پیچیده‌ای را مطرح ساخته که حل آنها نیاز به تخصص دارد. جرایم پیچیده و سازمان‌یافته رو به تزاید در فضای مجازی و حقیقی رخ می‌دهد که کشف و مقابله با آن و مجازات مجرمین با روش‌های قدیمی و ادله سنتی امکان‌پذیر نیست. امروزه بسیاری از پرونده‌هایی که در دادگاه‌ها مطرح می‌شود، دارای جنبه فنی و تخصصی است که دانش قضایی محدود دادرس به قوانین شکلی و ماهوی نمی‌تواند به تنهایی پاسخگوی حل

۴۷. اردشیر شیخ‌آزادی و دیگران، «بررسی نظریات کارشناسی پزشکان قانونی استان تهران در خصوص ۶۲ مورد تعیین ارش و دیه (در سال ۱۳۸۵)»، *مجله علمی پزشکی قانونی* ۱(۱۳۸۷)، ۳۵.

مجهولات قضایی در این زمینه باشد. حل این گونه دعاوی که واجد جنبه فنی و تخصصی است نیازمند توسل به ادله علمی و ارجاع به کارشناس است. اتقان ادله علمی و اعتماد عمومی به آن سبب شده که بهره‌مندی از دانش‌های نو و بین‌رشته‌ای به‌عنوان یکی از مصادیق چرخش‌های تحول‌آفرین در سند تحول قضایی مورد اشاره قرار گرفته و استفاده از ظرفیت متخصصان به‌عنوان راهبردی جهت تقویت و استحکام آرای قضایی مورد تصریح واقع شود.

مهم‌ترین چالش نظام ادله علمی در حقوق کیفری ما موضوعیت ادله است که متأسفانه قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ به آن تصریح کرده و طبق آن قاضی ملزم به صدور حکم بر اساس آن می‌باشد خواه از این ادله علم حاصل شود یا نشود (مگر اینکه علم به خلاف آن داشته باشد). نتیجه موضوعیت، کمرنگ شدن نقش ادله علمی در برخی از جرایم است، جرایمی که دارای شاکی خصوصی است و حق الناس و حقوق عمومی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بررسی تطبیقی قوانین کیفری سایر کشورها حتی کشورهای اسلامی نیز نشان می‌دهد که موضوعیت ادله به شیوه‌ای که در قانون مجازات اسلامی مطرح شده است و نصاب و جنسیت در شهادت و اقرار وجود ندارد و وزن و اهمیت بیشتر به اقرار و جِدان قاضی داده شده است. شهادت و اقرار (به‌عنوان ادله شرعی) نشانه و اماره هستند و اماره طریقی است به کشف واقعیت. بنابراین نمی‌توان در تعارض ادله علمی با ادله شرعی به استناد موضوعیت از نظریه کارشناس چشم‌پوشی کرد زیرا کاشفیت ادله علمی از واقع و علم‌آوری آن برای قاضی بیشتر است.

استفاده از ابزارهای نوین در مواردی با حریم خصوصی در تضاد است (مانند امتناع متهم از انجام آزمایش‌های پزشکی) ولی متن قانونی ناظر بر این موضوع وجود ندارد. اگرچه باتوجه‌به اصول متعدد قانون اساسی، محتوای فصل اول قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ و قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی امکان تعرض به حریم خصوصی به بهانه کشف حقیقت و دادرسی کیفری وجود ندارد، ولی فقدان قانون می‌تواند مایه سوءاستفاده متهمان، مجرمین و حتی عوامل نظام عدالت کیفری شود. نهادهای متعدد با رویه‌ها و مقررات مختلف نظرات علمی - فنی به دستگاه عدالت کیفری ارائه می‌دهند که منجر به تشتت رویه و صدور احکام متضاد می‌شود. این تعارضات می‌تواند موجب نارضایتی شود زیرا در موارد مشابه، احکام متضاد صادر می‌شود. نظارت قضات بر کارشناسان ضعیف بوده و بعضاً منجر به اطاله دادرسی و تضییع حقوق طرفین می‌شود. نهایتاً با توجه به اینکه کارشناسی بخش قابل توجهی از جرایم مهم توسط پزشکی قانونی صورت می‌گیرد؛ این سازمان امکانات سخت‌افزاری و نرم‌افزاری کافی جهت انجام بهینه وظایف محوله را ندارد.

پیشنهادها

- اصلاح قانون مجازات اسلامی در جهت حذف موضوعیت ادله و عدم الزام قاضی به صدور حکم بر اساس این ادله؛
- تکمیل لایحه حریم خصوصی و تصویب آن. در تدوین لایحه تعریف حریم خصوصی، مصادیق آن، حدود و شرایط دخالت و نقض حریم خصوصی، افراد مجاز به مداخله، اجبار به انجام

- آزمایش و ضمانت اجرای ممانعت تعیین تکلیف گردد؛
- افزایش نظارت بر عملکرد کارشناسان و ارزشیابی و رتبه‌بندی آنان بر مبنای عملکرد و محاسبه دستمزد بر اساس رتبه؛
 - تأمین نیروی انسانی مجرب و آموزش پیوسته آنان، تزریق اعتبارات کافی و تجهیز مراکز شهرستانی با امکانات و دستگاه‌های پیشرفته در جهت بهبود کیفیت خدمات ارائه شده از سوی سازمان پزشکی قانونی؛
 - یکپارچه کردن نهاد و مقررات حاکم بر فرآیند و اجرای کارشناسی؛

فهرست منابع

الف) منابع فارسی و عربی

- آقابابایی، حسین و ریحانه موسوی. «حریم خصوصی، اجرای قانون و ادله اثبات دعوی کیفری در حقوق اسلامی». *فصلنامه حقوق* ۴(۱۳۹۲): ۱۹-۳۵.
- اکرمی، روح الله. «اعتبار طریقی یا موضوعی اقرار کیفری در حقوق کشورهای اسلامی با تأکید بر حقوق ایران». *مجله حقوقی دادگستری* ۱۱۲(۱۳۹۹): ۲۵-۴۹.
- بیگی، جمال، سجاد نصیری و مریم شیریان نسل. «نقش ادله بیولوژیکی در کشف جرایم و چالش‌های فقهی و حقوقی فراروی آن در ایران». *فصلنامه کارآگاه* ۳۸(۱۳۹۶): ۱۲۱-۱۳۸.
- جعفری، امین. «تشخیص هویت ژنتیکی در علوم جنایی». *فصلنامه حقوق پزشکی* ۱(۱۳۸۶): ۱۶۵-۱۸۹.
- جوادی آملی، عبدالله. *نسبت دین و دنیا: بررسی و نقد نظریه سکولاریسم*. قم: اسراء، ۱۳۸۱.
- حاجی ده آبادی، احمد. *ادله اثبات کیفری در اسلام: مبانی و موارد تفکیک از ادله اثبات مدنی*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۸.
- حیدری، الهام و محمد جواد فتحی. «مفهوم و مبانی اصل آزادی تحصیل و ارزیابی دلیل در دادرسی کیفری». *فصلنامه حقوق* ۱(۱۳۹۲): ۲۱۵-۲۳۴.
- رحمدل، منصور. «قانون اساسی و بار اثبات در امور کیفری». *فصلنامه حقوق اساسی* ۸(۱۳۸۶): ۱۰۲-۱۲۱.
- سجادیان، عبدالله. «کاربرد بیومولکول DNA در پرونده‌های قضایی». *فصلنامه کارآگاه* ۱۳(۱۳۸۹): ۱۴۶-۱۶۴.
- سلیمی، عبدالحکیم. «اصول نظری حقوق بشر در اسلام». *اندیشه‌های حقوق عمومی* ۲(۱۳۹۰): ۱۶۱-۱۹۱.
- شهید ثانی. *مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام*. قم: انتشارات مؤسسه المعارف الإسلامیه، بی تا.
- شیخ آزادی، اردشیر، زهرا ابوالعمصومی، زهرا پارسا و امیر پاشا. «بررسی نظریات کارشناسی پزشکان قانونی استان تهران در خصوص ۶۲ مورد تعیین ارش و دیه (در سال ۱۳۸۵)». *مجله علمی پزشکی قانونی* ۱(۱۳۸۷): ۲۲-۳۵.
- فروغی، فضل الله و ایمان یوسفی. «مرحله تصمیم‌گیری برای کفایت ادله اثباتی در الگوهای تحقیقات مقدماتی ایران و آمریکا». *مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز* ۱(۱۳۹۳): ۱۴۸-۱۷۸.
- گلدوست جویباری، رجب و جهاندار اکبری. «عوامل انسانی اطلاع داری در امور کیفری». *مجله تحقیقات حقوقی* ۴۹(۱۳۸۸): ۲۸۱-۳۲۰.
- مودن‌زادگان، حسنعلی و سحر سهیل مقدم. «قاعده بطلان دلیل در دادرسی کیفری (با تأکید بر حقوق آمریکا)». *مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی* ۲(۱۳۹۵): ۲۴۳-۱۶۷.
- مودن‌زادگان، حسنعلی. «علم قاضی در حقوق جزای ایران». *پژوهش حقوق عمومی* ۳(۱۳۷۹): ۱۷۸-۲۱۲.
- مهرا، نسرین و عبدالوحید زاهدی. «رویکرد نوین حقوق کیفری در موضوع بار اثبات دفاعیات». *مجله حقوقی دادگستری* ۹۰(۱۳۹۴): ۶۴-۸۴.
- نهرینی، فریدون و رضا حق پرست. «خالاهای قانون آیین دادرسی مدنی در خصوص قرار کارشناسی صادره از جانب داور». *نشریه حقوق خصوصی دانشگاه تهران* ۱(۱۳۹۲): ۳۳-۵۸.

(ب) منابع خارجی

- A. Garner, Bryan. *Black's Law Dictionary*. Ninth Edition. Eagan: west, 2009.

(ج) وبسایت

- سازمان پزشکی قانونی. «شعب و نمایندگی‌ها». دسترسی در ۱۴۰۰/۱۲/۲۸،

<https://www.lmo.ir>

- «قوانین و مقررات کارشناسی»، مرکز و کلا، کارشناسان رسمی و مشاوران خانواده قوه قضائیه، دسترسی در ۱۳۹۹/۰۹/۲۵،

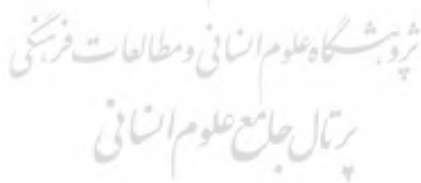
<https://judiciarybar.ir>

- «سامانه ملی آرای قضایی»، پژوهشگاه قوه قضائیه، دسترسی در ۱۴۰۰/۰۹/۲۵،

<https://ara.jri.ac.ir>

- «شعب و نمایندگی‌ها»، سازمان پزشکی قانونی، دسترسی در ۱۴۰۰/۶/۲۸،

<https://www.lmo.ir>

This Page Intentionally Left Blank

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی